

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
«Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ»**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ: Ν.ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ**

ΘΕΜΑ:

ΧΡΥΣΑ ΚΑΙ ΑΡΓΥΡΑ ΕΠΙΣΤΟΜΙΑ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ

Α.Μ.: 97/1998

ΡΕΘΥΜΝΟ 2002

Στους γονείς μου

Περιεχόμενα

Πρόλογος

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ**Η κάλυψη του προσώπου του νεκρού: Ελάσματα και Προσωπεία**

1.1 Η ερμηνεία του εθίμου	1
1.2 Η χρήση των ελασμάτων	3
1.3 Η αναγνώριση των επιστομίων	7

Επιστόμια

2.1 Τα πρώιμα παραδείγματα (από την 5 ^η έως την 3 ^η χιλιετία π.Χ.)	9
2.2 Η ύστερη Εποχή του Χαλκού	10
2.3 Η Εποχή του Σιδήρου	11
2.4 Τα ύστερα παραδείγματα (από τον 1 ^ο έως τον 3 ^ο αιώνα μ.Χ.)	14
2.5 Τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης	15
2.6 Τυπολογία των ελασμάτων	17
2.7 Εικονογραφικά θέματα	19

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ**Ορφικο-διονυσιακά ελάσματα**

3.1 Τα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα	22
3.2 Άλλες πηγές για την ορφικο-διονυσιακή πίστη	26
3.3 Η σχέση με την αιγυπτιακή παράδοση	28

Ενεπίγραφα επιστόμια

4.1 Ενεπίγραφα επιστόμια	32
4.2 Τα αντικείμενα	33
4.3 Τα ελάσματα και τα αγγεία του Κάτω Κόσμου	35
4.4 Η σύνδεση με τη λατρεία του Ιδαίου	37
4.5 Οι νεκρικές ταυτότητες	40

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 43

Βιβλιογραφία - Σύντομογραφίες

Κατάλογος - Πίνακες I-143

Παράρτημα

Πίνακες I-VIII

Πρόλογος

Το παρόν κείμενο πραγματεύεται ένα ταφικό έθιμο, αυτό της κάλυψης του στόματος του νεκρού με τη χρήση μετάλλινων ελασμάτων. Ο όρος που χρησιμοποιείται για τα ελάσματα αυτά και που αναφέρεται και στον τίτλο της εργασίας είναι *επιστόμια*. Πρόκειται για μία λέξη που απαντά μόνο στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία καθώς σε άλλες γλώσσες συναντώνται εκφράσεις που μεταφράζονται ως *ταινίες* ή *ελάσματα στόματος*. Η επιλογή του όρου στο κείμενο της εργασίας αυτής έγινε κυρίως για λόγους σύμπλευσης με την ελληνική βιβλιογραφία και όχι επειδή θεωρήθηκε πιο ορθός.

Το κείμενο διαρθρώνεται σε δύο μέρη, το πρώτο από τα οποία περιλαμβάνει αντικείμενα κοσμημένα και μη, κυρίως από το χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου, αλλά και όσα έγινε δυνατό να εντοπιστούν από άλλες περιοχές του αρχαίου κόσμου. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μία προσπάθεια για εξέταση του εθίμου της κάλυψης του στόματος το οποίο δεν απεικονίζεται σε κανενός είδους έργο της αρχαίας τέχνης ούτε και αναφέρεται σε κάποιο κείμενο της αρχαίας γραμματείας.

Ακολουθεί μία προσπάθεια για χρονολογική και τυπολογική κατάταξη των επιστομίων αυτών καθώς και αναφορά στον τρόπο κατασκευής και κόσμησής τους και μία γενική αναφορά στην εικονογραφία των μοτίβων που τα κοσμούν.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας πραγματεύεται τα ενεπίγραφα επιστόμια, μία ξεχωριστή κατηγορία αντικειμένων που έχει συνδεθεί με τα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα (*lamellae*). Ο μικρός αριθμός αυτών των επιστομίων από τη μια και η εκτενέστατη βιβλιογραφία στο θέμα του ορφισμού από την άλλη, βοήθησε στην αναλυτικότερη παρουσίασή τους σε σχέση με εκείνα του πρώτου μέρους.

Αρχικά γίνεται μία σύντομη αναφορά στα καλούμενα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα και στη σχέση τους με την αιγυπτιακή λατρεία. Ακολουθεί η παρουσίαση των ενεπίγραφων επιστομίων και η διερεύνηση της επιρροής που φαίνεται να έχει η ορφική - διονυσιακή λατρεία στις παραστάσεις της κεραμικής της Απουλίας. Η σύνδεση των ελασμάτων με τη λατρεία του Ιδαίου άντρου καθώς και άλλα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν -όπως τα ενεπίγραφα επιστόμια- ως νεκρικές ταυτότητες, αποτελούν τα τελευταία κεφάλαια του δεύτερου μέρους.

Η πλήρης περιγραφή των επιστομίων, τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου μέρους, αλλά και ο χώρος προέλευσης, τα συνευρήματα καθώς και όλες οι

ανασκαφικές παρατηρήσεις, αναφέρονται στον χωριστό κατάλογο που έπεται του κειμένου. Ο κατάλογος αυτός αριθμεί 143 επιστόμια.

Εκτός από τα ελάσματα που συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν, υπάρχουν και ορισμένα ακόμη τα οποία εξαιρέθηκαν και αναφέρονται σε παράρτημα το οποίο περιλαμβάνει 130 επιστόμια. Η επιλογή αυτή κρίθηκε σκόπιμη καθώς για τα εν λόγω ελάσματα οι υπάρχουσες πληροφορίες είναι ελλιπείς, δηλαδή συχνά δεν αναφέρονται οι ανασκαφικές πληροφορίες ή η χρονολόγηση και για τα περισσότερα δεν υπάρχουν δημοσιευμένες φωτογραφίες ή σχέδια. Οι πίνακες του παραρτήματος αριθμούνται με λατινικούς αριθμούς ενώ του κυρίως καταλόγου με αραβικούς.

Τέλος, η βιβλιογραφία χωρίζεται σε ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση -όπου και τα μεταφρασμένα στα ελληνικά άρθρα ή μονογραφίες- ώστε να μην παραβιαστεί η ακολουθία του ελληνικού ή του λατινικού αλφαβήτου.

Απαραίτητες αλλά και ειλικρινείς είναι οι ευχαριστίες που οφείλονται στους επιβλέποντες της εργασίας αυτής καθηγητές κ. Ν. Χρ. Σταμπολίδη, Ν. Φαράκλα και Π. Θέμελη. Οι παρατηρήσεις και τα σχόλια και των τριών στάθηκαν πολύτιμα, ενώ τα άρθρα και οι μελέτες του τρίτου αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα τμήματα της βιβλιογραφίας. Για την ενθάρρυνση στα πρώτα βήματα αυτής της εργασίας ευχαριστώ τον επίκουρο καθηγητή της κλασικής φιλολογίας Γ. Ζ. Τζιφόπουλο. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια, οι παρατηρήσεις και η υποστήριξη των συναδέλφων και φίλων Εύας Μητάκη, Νίκης Σπανού και Γιάννη Λαγαμτζή, τους οποίους επίσης θερμά ευχαριστώ.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η κάλυψη του προσώπου του νεκρού: Ελάσματα και Προσωπεία

1.1 Η ερμηνεία του εθίμου

Το κτέρισμα -και μαζί με αυτό και το νεκρικό κόσμημα- είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι των ταφικών πρακτικών σε αρκετές θρησκείες και εποχές. Η ύπαρξη μέσα σε τάφους προσωπικών αντικειμένων, δηλαδή αντικειμένων που ο νεκρός χρησιμοποιούσε κατά τη διάρκεια της ζωής του, αλλά και κοσμημάτων που κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση είναι συχνά συνδεδεμένη με τις δοξασίες και τις πίστεις του ανθρώπου για το θάνατο και τη «ζωή» μετά από αυτόν.

Ανάμεσα στις άλλες κατηγορίες νεκρικών κοσμημάτων συναντούμε και τα ελάσματα που κοσμούν-καλύπτουν το πρόσωπο του νεκρού. Το κυρίαρχο μέταλλο για την κατασκευή των κοσμημάτων αυτών είναι ο χρυσός και σπανιότερα ο άργυρος ή ο επιχρυσωμένος χαλκός. Η «μαγική» δύναμη του πρώτου, δηλαδή η ιδιότητα της αφθαρσίας, έχει συνδεθεί από τους μελετητές με την ενδόμυχη επιθυμία του ανθρώπου για αθανασία του ίδιου και κατ' επέκταση και των έργων του¹ αλλά και με την έννοια του υπερφυσικού.²

Η προσπάθεια διατήρησης-διάσωσης βασικών οργάνων του νεκρού που θα του είναι χρήσιμα και στην άλλη ζωή από τη μία πλευρά, και η αποφυγή κατάληψης του νεκρού σώματος από δαίμονες, από την άλλη, έχουν επίσης υποστηριχθεί ως βασικά αίτια αυτού του εθίμου. Πέραν αυτών όμως, υπάρχουν και περισσότερο πρακτικοί ή αισθητικοί λόγοι, δηλαδή το να μην είναι ο νεκρός αποκρουστικό θέαμα κατά την κηδεία, γεγονός που θα προκαλούσε περισσότερη οδύνη στους οικείους του.³

¹ Χουρμουζιάδης (x.x.), 226-7 και Δεσποίνη (1996), 13, η οποία σημειώνει χαρακτηριστικά «... ο χρυσός με τις αντίθετες προς τους νόμους της φύσης ιδιότητές του, την αφθαρσία του και την αιώνια λάμψη του, έστεκε πιο κοντά από οτιδήποτε άλλο στην έννοια του υπερφυσικού» αλλά και Δεσποίνη (1998), 76. Βλ. και Curtis (1976), 57 ο οποίος υπογραμμίζει επίσης τις αντιστοιχίες του χρυσού και προσθέτει την πρακτική χρήσης πηλού (που κατά μία έννοια έχει την ιδιότητα της αφθαρσίας) σε τάφους της Σελεύκειας.

² Δεσποίνη (1996), 13 και 16. Βλ. και Λεκατσάς (1957), 25, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα χρυσά προσωπεία των νεκρών βασιλέων δηλώνουν την θεϊκή αθανασία που έφθασαν αυτοί «περνώντας την κρίση του θανάτου».

³ Curtis (1976), 57.

Η συνήθεια του σφραγίσματος του στόματος και των οφθαλμών του νεκρού είναι γνωστή στον Όμηρο⁴, όπως και η ερμηνεία του στόματος ως μίας από τις πιθανές εξόδους της ψυχής. Στην Ιλιάδα διαβάζουμε την ακόλουθη ρήση του Αχιλλέα:

ἄνδρὸς δὲ ψυχὴ πάλιν ἔλθειν οὔτε λειστή
οὔθ' ἔλετή, ἐπεὶ ἄρ κεν ἀμείψεται ἔρκος ὀδόντων.⁵

Ο Garland τονίζει ότι αρχικός στόχος αυτής της συνήθειας θα ήταν το καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα, ενώ αργότερα αποκτά και εσχατολογικό περιεχόμενο. Παραθέτει δε, επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Σμύρνη στην οποία αναφέρεται ότι το κλείσιμο των ματιών διασφαλίζει την απελευθέρωση της ψυχής από το σώμα.⁶

Ο Λεκατσάς τονίζει ότι «τα φυσικά περάσματα της ψυχής είναι οι τρύπες του κεφαλιού, το στόμα, τα ρουθούνια, τα αυτιά ...»⁷ και ότι η κάλυψή τους αποτρέπει το να κυριευθεί το νεκρό σώμα από δαίμονες που θα μπορούσαν να βλάψουν τους ζωντανούς.⁸ Θεωρεί ότι η πίστη αυτή πηγάζει από την αντίληψη ότι το κεφάλι είναι η έδρα της ψυχής, αφού σε αυτό βρίσκονται τα όργανα της όρασης, της όσφρησης, της ακοής και της γεύσης.⁹

Η σύνδεση της αναπνοής με την ψυχή, από την άλλη πλευρά, μπορεί να ερμηνευθεί, όπως έχει υποστηριχθεί, και ετυμολογικά, καθώς ο όρος ψυχή προέρχεται από το ρήμα *ψύχω* που ερμηνεύεται ως *φυσώ*.¹⁰ Η ψυχή, μιας και είναι άυλη,

⁴ Όμηρος, λ. στ. 424-426:

...· ἢ δὲ κυνῶπις
νοσφίσατ' οὐδέ μοι ἔτλη, ἰόντι περ εἰς Ἄϊδαο,
χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἔλέειν σὺν τε στόμ' ἐρεῖσαι.

⁵ Όμηρος, Ι στ. 408-409.

⁶ Garland (1985), 23.

⁷ Λεκατσάς (1957), 65 και 36 κ.εξ., όπου γίνεται σύνδεση της αναπνοής-ψυχής με άλλες λειτουργίες, όπως το φτάρνισμα, οι οποίες σύμφωνα με τις λαϊκές πίστεις συνιστούν σημεία *περιπέτειας της ψυχής*. Βλ. και Rohde (1987), 5 όπου επίσης αναφέρεται ως «έξοδος» της ψυχής το στόμα.

⁸ Λεκατσάς (1957), 65.

⁹ *ό.π.*, 26.

¹⁰ Burkert (1993), 409. Βλ. και Bremmer (2002), 2, ο οποίος αναφέρει και σχετική ρήση του Αναξίμενη, βλ. Αναξίμενης, *Αποσπάσματα* 2.3-5:

οἶον ἢ ψυχὴν, φησὶν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὔσα
συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὄλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ
περιέχει' (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ καὶ πνεῦμα).

σύμφωνα και με τους Rohde και Burkert, μπορεί πράγματι να αποκαλυφθεί μόνο με την αναπνοή.¹¹

Το έθιμο των επιστομίων θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προσπάθεια σφραγίσματος-κάλυψης του στόματος, που σχετίζεται άμεσα με τις δοξασίες περί ψυχής. Μπορεί ωστόσο πιθανότερα, αφού γίνεται χρήση του «αιώνιου» μετάλλου, να ερμηνευθεί ως προσπάθεια διατήρησης του φορέα του λόγου, δηλαδή ουσιαστικά του ίδιου του ανθρώπου.

1.2 Η χρήση των ελασμάτων

Η πιο γνωστή ίσως πρακτική κάλυψης του προσώπου του νεκρού στον ελλαδικό χώρο είναι αυτή που απαντά σε μυκηναϊκές ταφές: πρόκειται για τα χρυσά νεκρικά προσωπεία που καλύπτουν ολόκληρο το πρόσωπο και φέρουν ανάγλυφα αποδοσμένα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Σε μία μάλιστα περίπτωση παιδικής ταφής ολόκληρο το σώμα του παιδιού ήταν καλυμμένο από χρυσά ελάσματα.¹²

Η συνήθεια των νεκρικών προσωπειών απαντά και στο νεκροταφείο του Trebenische στη Γιουγκοσλαβία¹³ αλλά και στο αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου στη Μακεδονία.¹⁴

Η χρήση χωριστών ελασμάτων για την κάλυψη τμημάτων του προσώπου φαίνεται ότι συνηθίζεται και στη μινωική Κρήτη μία χρυσή ταινία από το Μόγλο, που χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙ περίοδο (2500-2200 π.Χ.) και η οποία αναφέρεται από

¹¹ Η έννοια αυτή αποδίδεται και από τη λέξη που χρησιμοποιείται για τον όρο ψυχή σε ορισμένες γλώσσες όπως τη λατινική, βλ. Rohde (1987), 5. Ο Burkert (1993), 409, σημειώνει χαρακτηριστικά: «η απουσία της αναπνοής είναι το απλούστατο εξωτερικό γνώρισμα του θανάτου».

¹² Πρόκειται για τον τάφο ΙΙΙ του ταφικού περιβάλλοντος Α των Μυκηναίων. Βλ. σχετικά Garland (1985), 79, εικ. 16 και Δεσποίνη (1998), 68, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι ίσως το έλασμα που κάλυπτε τα μάτια του παιδιού να είναι πρόδρομος των υστερότερων παραδειγμάτων.

¹³ Βλ. Filow (1927), 13, πίν. I:1, 2, όπου αναφέρονται μεταξύ άλλων οι τάφοι I:3 και V:2 που χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα και στους οποίους εντοπίστηκαν χρυσά προσωπεία στον πρώτο υπήρχε και χρυσό έλασμα σε σχήμα παλάμης.

¹⁴ Για παράδειγμα το προσωπείο της γυναικείας ταφής 20, που χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. και της ανδρικής ταφής 115, που χρονολογείται γύρω στο 520 π.Χ. και αρκετά ακόμη, βλ. σχετικά Σίνδος (1985) και Δεσποίνη (1998), 75-76. Η Cohen (1995), 488, μιλά για άμεση σχέση ανάμεσα στα μυκηναϊκά προσωπεία και αυτά από τη Σίνδο και το Trebenische. Για μια εκτενή παρουσίαση της χρήσης του νεκρικού προσωπείου βλ. Rieth (1973), όπου γίνεται αναφορά και σε περιοχές όπως η Ανατολή και η προκολομβιανή Αμερική. Βλ. ακόμη Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 156, όπου αναφέρεται ότι ίσως η χρήση νεκρικού προσωπείου «σχετίζεται με το έθιμο ανίδρυσης προσωπειών (από πηλό ή ξύλο) στην πυρά των επιφανών νεκρών ή της εναπόθεσης ομοιωμάτων σε τάφους».

τους Higgins¹⁵ και Hood¹⁶ ως διάδημα, φέρει διακόσμηση στικτών οφθαλμών¹⁷ [*Εικ. 1*]. Από τάφο της Σίνδου έχουμε παραδείγματα χωριστών ελασμάτων για την κάλυψη των ματιών και του στόματος τα οποία έχουν πανομοιότυπη διακόσμηση [*Πίν. 101*].¹⁸

Η Δεσποίνη κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην ύπαρξη χρυσών ή επιχρυσωμένων «υποδημάτων» σε τάφους του Trebenishte, της Σίνδου αλλά και στον αρχαϊκό τάφο της Βεργίνας, θεωρώντας ότι υπάρχει συσχετισμός της επιθυμίας για διατήρηση μελών του σώματος, όπως τα πόδια ή το πρόσωπο.¹⁹

Την αντικατάσταση των ολοπρόσωπων ελασμάτων από πολλά μικρότερα υποστήριξε πρώτος ο Amandry.²⁰ Θεωρώντας ότι τα επιστόμια μαζί με τα υπόλοιπα ελάσματα που καλύπτουν τμήμα του προσώπου, είναι «απόγονοι» των μυκηναϊκών προσωπειών, ερμήνευσε ολόκληρη τη σειρά των ελασμάτων ως διαδήματα και επιστόμια. Η θεωρία του μπορούμε να πούμε ότι επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη δύο κυριακών επιστομίων από τάφους της Έγκωμης, που κάλυπταν εκτός από το στόμα και το σαγόι [*Πίν. 11, 12*]. Η Δεσποίνη υποστηρίζει ότι τα επιστόμια, όπως και οι ταινίες κάλυψης των οφθαλμών, επιλέχθηκαν και προτιμήθηκαν ως πιο οικονομική λύση από τα ολοπρόσωπα ελάσματα.²¹

Τα ελάσματα για την κάλυψη του προσώπου φέρουν στα άκρα τους μικρές οπές οι οποίες χρησιμεύουν για τη στερέωσή τους. Στις περιπτώσεις καύσης των νεκρών οι ταινίες, είτε διαδήματα είτε επιστόμια, τοποθετούνταν στο πρόσωπο του νεκρού κατά τη διάρκεια της εκφοράς και της πρόθεσης και, μερικές φορές, αφαιρούνταν κατά την καύση ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους, και έπειτα

¹⁵ Ο Higgins (1977), 44, εικ. 38, δεν αποκλείει την πιθανότητα η συγκεκριμένη ταινία να χρησιμοποιήθηκε ως κάλυμμα των οφθαλμών.

¹⁶ Hood (1993), 229, εικ. 185A:3.

¹⁷ Βλ. Δεσποίνη (1998), 67, η οποία θεωρεί ότι από ερμηνευτική άποψη η ταινία παραμένει αιγιματική.

¹⁸ ό.π., 67-68, όπου αναφέρονται πρωιμότερα ελάσματα για τα μάτια από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, με αναθηματικό όμως χαρακτήρα αλλά και ορισμένα ταφικής χρήσης (βλ. ιδ. σελ. 67, σημ. 16).

¹⁹ ό.π., 76. Στον υστεροαρχαϊκό λακκοειδή τάφο της Βεργίνας εντοπίστηκαν υποδήματα με αργυρά επίχρυσα καττύματα, βλ. σχετικά Ανδρόνικος & Κοτταρίδου (1988), 103. Πρβλ. Παπαποστόλου (1977)α, 337, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι τα υποδήματα συνιστούν γαμήλια εξάρτυση. Στον τάφο Β του Δερβενίου εντοπίστηκαν χάλκινοι επίχρυσοι ήλοι που πιθανόν στερέωναν σανδάλια στα πόδια του νεκρού, βλ. σχετικά Θέμελης & Τουράτοσγλου (1997), 89, οι οποίοι αποδέχονται την άποψη του Παπαποστόλου και θεωρούν ότι «τα σανδάλια ως κτέρισμα είναι κατά κανόνα δηλωτικά ανύπαντρης κόρης».

²⁰ Amandry (1953), 37 κ.εξ.

²¹ Δεσποίνη (1998), 75.

τοποθετούνταν μέσα στο τεφροδόχο αγγείο μαζί με τα υπόλοιπα κτερίσματα και την τέφρα του νεκρού.²²

Στις περιπτώσεις που δεν ακολουθούσε ανακομιδή, τα ελάσματα, όπως και τα άλλα κοσμήματα και κτερίσματα, καίγονταν με το νεκρό και παρέμεναν στο χώρο μαζί με τα αποτεφρωμένα οστά. Παράδειγμα αυτής της συνήθειας, είναι μία καύση γεωμετρικών χρόνων από νεκρόπολη της Ιαλυσού, όπου κοντά στα -ημιτελώς καμένα- οστά του κρανίου εντοπίστηκε επιστόμιο από ήλεκτρο²³ [Πίν. 38-38^α].

Στους ενταφιασμούς τα ελάσματα παραμένουν πάνω στο πρόσωπο του νεκρού καθ' όλη τη διάρκεια του ταφικού τελετουργικού και φυσικά και της εναπόθεσης του νεκρού στον τάφο. Η στερέωσή τους γίνεται είτε με ένα κορδόνι που δένεται στο πίσω μέρος του κεφαλιού όπως αναφέρουν οι περισσότεροι από τους μελετητές είτε τα ελάσματα ήταν επίρραπτα. Το δεύτερο υποστηρίζει για τα μακεδονικά παραδείγματα η Δεσποίνη²⁴ -δηλαδή ότι ράβονταν πάνω στο ύφασμα που θα κάλυπτε το πρόσωπο του νεκρού- και για τα επιστόμια της νεολιθικής εποχής ο Ζάχος²⁵ δηλαδή ότι «οι οπές προφανώς χρησίμευαν για τη στερέωση του ελάσματος πάνω σε υφασμάτινη ή δερμάτινη ταινία». Σύμφωνα με την άποψη της πρώτης οι οπές των ελασμάτων είναι ανοιγμένες με βελόνι και αυτό υποδηλώνει ότι πράγματι ήταν επίρραπτα.

Το ύφασμα πάνω στο οποίο ράβονταν θα ήταν το μάτιο ή το σεντόνι που θα κάλυπτε ενιαία το σώμα του νεκρού, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα να συγκρατούνταν πάνω στο «μαντήλι» το οποίο κρατούσε κλειστή την κάτω σιαγόνα του νεκρού και δενόταν στην κορυφή του κεφαλιού.²⁶ Το έθιμο αυτό αναφέρεται από τον Λουκιανό στην πραγματεία του *Περί πένθους* που γράφτηκε γύρω στο 180 μ.Χ.:

...ώστε μοι νή τήν Τισιφόνην

πάλαι δὴ ἐφ' οἷς ἐποιεῖτε καὶ ἐλέγετε παμμέγεθες ἐπήει ἀνακαγχάσαι,

²² Ohly (1953), 68. Η αποκλειστικά νεκρική χρήση των ελασμάτων αυτών είναι κατά το συγγραφέα αυταπόδεικτη, αφού πρόκειται για πολύ ευαίσθητα αντικείμενα, που δεν θα άντεχαν στη συχνή χρήση. Βλ. και Δεσποίνη (1998), 76, η οποία υποστηρίζει ότι η χρήση των επιστομίων στις καύσεις προφανώς έγινε από επίδραση της σχετικής παράδοσης στους ενταφιασμούς. Πρβλ. Kurz & Boardman (1994), 196 και 201, όπου εκφράζεται αμφισβήτηση για την αποκλειστικά ταφική χρήση των χρυσών διαδημάτων αλλά η θεωρία αυτή είναι αποδεκτή όσον αφορά στη χρήση των επιστομίων.

²³ Βλ. σχετικά Γρηγοριάδου et al. (1999), 391-395.

²⁴ Δεσποίνη (1998), 68-69.

²⁵ *Νεολιθικός Πολιτισμός* (1996), 339 αρ. 301.

²⁶ Δεσποίνη (1998), 68-69.

διεκώλυνε δὲ ἡ ὀθὼνὴ καὶ τὰ ἔρια, οἷς μου τὰς σιαγόνας ἀπεσφίγξατε.²⁷

Ο τρόπος πρόσδεσης της κάτω σιαγόνας απεικονίζεται σε μερικές παραστάσεις του 6^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ., τόσο στη μελανόμορφη όσο και την ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Στις παραστάσεις αυτές, που αποδίδουν τη στιγμή της πρόθεσης του νεκρού, διακρίνεται καθαρά η ύπαρξη αυτής της ταινίας.²⁸

Τέτοιες ταινίες κατασκευασμένες από μέταλλο δεν έχουν βρεθεί εκτός από μία σε χρυσό, η οποία και αποδεικνύεται προβληματική τόσο χρονολογικά όσο και ερμηνευτικά και άλλη μία από μόλυβδο.

Η πρώτη φυλάσσεται στο Εθνικό Μουσείο και ανακαλύφθηκε σε τάφο της Αττικής [Πίν. 39]. Η ταινία αυτή έχει το απαιτούμενο σχήμα ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να συγκρατεί την κάτω σιαγόνα και επιπλέον φέρει στο σημείο που θα ήταν τα χείλη του νεκρού ένα ξεχωριστό ελλειψοειδές έλασμα που ήταν δεμένο επάνω της. Ωστόσο το έλασμα αυτό των χειλιών φέρει άνοιγμα πράγμα που σημαίνει ότι δεν σφράγιζε το στόμα του νεκρού. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και ένα δεύτερο ελλειψοειδές έλασμα, ίδιου μεγέθους με το πρώτο, το οποίο δεν φέρει άνοιγμα και οι πιο πολλοί μελετητές θεωρούν ότι αυτό είχε τη χρήση επιστομίου.²⁹

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί η παρατήρηση του Ανδρόνικου, ότι το ερμηνευτικό πρόβλημα του ελάσματος του Εθνικού Μουσείου συνοδεύεται και από την απουσία απεικόνισης επιστομίου στις προαναφερθείσες παραστάσεις της αγγειογραφίας.³⁰

Σχετικά με την στερέωση του ελάσματος, εκτός από την ερμηνεία της Δεσποίνης, δεν μπορεί να αποκλειστεί η χρήση δερμάτινου ιμάντα χωρίς τη μεσολάβηση υφάσματος. Εξάλλου δεν είναι λίγα τα ελάσματα που δε φέρουν οπές, πράγμα που σημαίνει ότι απλά τοποθετούνταν πάνω στα χείλη του νεκρού.

²⁷ Λουκιανός, *Περὶ πένθους* 17-20.

²⁸ Για τις παραστάσεις αυτές βλ. von Salis (1957), όπου αναφέρεται και η ύπαρξη κρανίου, το οποίο φέρει πάνω στα βρεγματικά οστά σημάδι από τη χρήση τέτοιας ταινίας.

²⁹ Βλ σχετικά Ohly (1953), 69, von Salis (1957), 99, Andronikos (1968), 42-43, ο οποίος τοποθετεί το έλασμα με επιφύλαξη στους γεωμετρικούς χρόνους, αλλά και Δεσποίνη (1998) 69-70, η οποία αναφέρει το έλασμα ως δυσερμηνευτο με την παρατήρηση ότι θυμίζει περισσότερο φορβειά αυλητή. Η δεύτερη, μολύβδινη, ταινία εντοπίστηκε να συνοδεύει νεκρό ενταφιασμένο μέσα σε σπήλαιο της Αττικής. Η μορφή της είναι λίγο διαφορετική από τη χρυσή ταινία του Εθνικού Μουσείου καθώς θα προσδενόταν στα αυτιά του νεκρού και όχι στην κορυφή της κεφαλής. Επιπλέον, εδώ απουσιάζει η χρήση επιστομίου, βλ. σχετικά Στάης (1895), 208-209, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη και άλλων αντίστοιχων μολύβδινων ταινιών από σπήλαια της Αργολίδας, οι οποίες όμως βρέθηκαν σε μορφή θραυσμάτων. Σχετικά με τη χρονολόγηση των ταινιών αυτών, αναφέρεται γενικά η εύρεσή τους σε προϊστορικές ταφές. Ο Ohly (1953), 131 σημ. 10 αναφέρει ότι η μολύβδινη ταινία προέρχεται από μυκηναϊκό τάφο.

1.3 Η αναγνώριση των επιστομίων

Ο χαρακτηρισμός ενός χρυσού (ή αργυρού) ελάσματος ως επιστομίου ήταν αρκετά δυσεύρετος στην παλαιότερη βιβλιογραφία. Αιτία το ότι δεν είχε επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά η θεωρία για την ύπαρξη εθίμου κάλυψης του στόματος. Αλλά ακόμη και στις περιπτώσεις που το έλασμα εντοπιζόταν κοντά στο κρανίο ή το στέρνο ερμηνευόταν πιο εύκολα ως διάδημα ή ως επιστήθιο κόσμημα.

Εμπόδιο στην ερμηνεία συχνά στάθηκε και το μέγεθος ορισμένων ελασμάτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ανασκαφών της Βουλγαρίας που και λόγω της εύρεσης των ελασμάτων στο στέρνο των νεκρών αλλά και του μεγάλου μεγέθους τους τα ερμηνεύουν ως επιστήθια παρά την ομοιότητά τους με τα επιστόμια της Μακεδονίας.

Η επιβεβαίωση της ερμηνείας ορισμένων ελασμάτων ως επιστομίων ήρθε με την ανακάλυψη χρυσών ελασμάτων που επάνω τους αποδιδόταν ανάγλυφο ή εγχάρακτο το σχήμα των χειλιών. Τέτοια ελάσματα έχουν βρεθεί κυρίως σε τάφους της Κύπρου, της Κρήτης και της Ρόδου. Σε ορισμένα μάλιστα από αυτά τα ελάσματα -που έχουν εντοπιστεί σε τάφους της Έγκωμης- δηλώνεται και η τριχοφυΐα του προσώπου γύρω από τα χείλη.

Η χρήση των ελασμάτων αυτού του τύπου επιβεβαιώνεται πλέον και από τις λίγες -δυστυχώς- πληροφορίες σχετικά με τη θέση εύρεσής τους. Η σχεδιαστική αποτύπωση των δύο ταφών από το νεκροταφείο του Ζέιτενλικ της Θεσσαλονίκης δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την αρχική θέση των ελασμάτων που εντοπίστηκαν σε αυτές [*Πίν. 97^α και 98^α*]. Το ίδιο ισχύει και για ένα επιστόμιο από το Μάριον της Κύπρου, το οποίο βρέθηκε ακριβώς δίπλα από την κάτω σιαγόνα του νεκρού [*Πίν. 118*], αλλά και για το επιστόμιο της Ιαλυσού [*Πίν. 38^α*].

Αλλά σε μεγαλύτερη έκταση, η ανασκαφή του νεκροταφείου της Σίνδου ήταν αυτή που επιβεβαίωσε τη συγκεκριμένη χρήση. Τα ελάσματα που βρέθηκαν στο νεκροταφείο αυτό απαντούν από ένα σε κάθε ταφή και εντοπίζονται είτε πάνω στην κάτω σιαγόνα του νεκρού είτε κάπου στο στέρνο, έχοντας προφανώς γλιστρήσει από

³⁰ Andronikos (1968), 43.

την αρχική τους θέση.³¹ Επιπλέον σε εκείνες τις ταφές του νεκροταφείου στις οποίες βρέθηκαν χρυσά προσωπεία -συχνά στερεωμένα πάνω σε χάλκινα κράνη ιλλυρικού τύπου- δεν βρέθηκε ρομβοειδές έλασμα και αντίστοιχα σε κανένα τάφο με ρομβοειδές έλασμα δεν εντοπίστηκε προσωπείο.³²

Τα πήλινα προσωπεία της Βάρνας, για τα οποία γίνεται λόγος στο επόμενο κεφάλαιο, είναι αυτά που ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης επιστομίων, και μάλιστα σε πολύ πρόωμη εποχή (τέλη 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.) και τα ελάσματα που απεικονίζουν το στόμα εκείνα που την επιβεβαιώνουν.

Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι με εξαίρεση τα ελάσματα που εικονίζουν το ίδιο το στόμα όλα τα υπόλοιπα θα μπορούσαν πράγματι να έχουν χρησιμοποιηθεί ως τμήματα διαδημάτων, ως επίρραπτα κοσμήματα ενδυμάτων ή ως επιστήθια κοσμήματα, όπως και το γεγονός ότι μετά την ανακάλυψη των πρώτων επιστομίων με απεικόνιση χειλιών και τη μελέτη του Amandry για τα ελάσματα της συλλογής Σταθάτου, οι ανασκαφείς με ευκολία ταυτίζουν ορισμένα από τα χρυσά ελάσματα που εντοπίζουν στις διάφορες ταφές με επιστόμια.

³¹ Βλ. Δεσποίνη (1998), 66, όπου αναφέρεται ότι από τα είκοσι έξι επιστόμια του νεκροταφείου της Σίνδου τα οκτώ βρέθηκαν κολλημένα στην κάτω γνάθο ή μεταξύ των δύο γνάθων.

³² ό.π., 67. Η προέλευση επιστομίου και προσωπείου από τον ίδιο τάφο αναφέρεται από την Hill (1964-65), ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής πληροφορία καθώς δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον ανασκαφικό συσχετισμό των αναφερόμενων αντικειμένων.

Επιστόμια

2.1 Τα πρώιμα παραδείγματα (από την 5^η έως την 3^η χιλιετία π.Χ.)

Από τη Νεκρόπολη της Βάρνας προέρχονται τα τρία πρωιμότερα επιστόμια με βεβαιωμένη χρήση. Τα ελάσματα βρέθηκαν σε τάφους που περιείχαν «συμβολικές ταφές», δηλαδή πηλίνα ανθρωπόμορφα προσωπεία διακοσμημένα με χρυσά αντικείμενα. Τα προσωπεία αυτά, που ήταν κατασκευασμένα από μισοψημένο πηλό, έφεραν ενώτια και περιάπτα, χρυσά ομοιώματα στη θέση των οφθαλμών, χρυσά διαδήματα, και ένα επίμηκες με απεστρογγυλεμένα άκρα έλασμα τοποθετημένο στη θέση του στόματος. Κάτω από το επιστόμιο μικρά χρυσά καρφιά ήταν καρφωμένα στη θέση των «χειλιών» του προσωπείου [Πίν. 1, 1^α, 2, 2^α].

Και τα τρία επιστόμια χρονολογούνται στα τέλη της Νεολιθικής εποχής (τέλη 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.). Στην ίδια νεκρόπολη βρέθηκαν άλλοι τρεις τάφοι με παρόμοιες συμβολικές ταφές που περιείχαν πλούσια κτερίσματα.³³

Αναλόγου τύπου ελάσματα, σφυρήλατα με διάτρητα άκρα, προέρχονται και από τον ελλαδικό χώρο. Από το σπήλαιο Ζα της Νάξου προέρχεται ένα έλασμα που χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική (4500-3300 π.Χ.)³⁴ [Πίν. 3], ενώ άλλα δύο βρέθηκαν στην Αναβησσό Γιαννιτσών Πέλλας και χρονολογούνται στα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής (περίπου 4500-3200 π.Χ.),³⁵ ωστόσο η χρήση τους ως επιστόμια δεν είναι βέβαιη καθώς δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες εύρεσής τους³⁶ [Πίν. 4, 5]. Το μέγεθος των ελασμάτων αυτών θα μπορούσε να δικαιολογήσει χρήση επιστομίου, καθώς το μήκος τους δεν ξεπερνά τα 10 εκατοστά και παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τα αντίστοιχα της Βάρνας.

³³ Βλ. *Macht, Herrschaft und Gold* (1988), 76 για την απόδοση των κενοταφίων στη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας Θεάς και σχετικά με τη χρονολόγηση *Ancient Gold* (1998), αρ. 65.

³⁴ *Νεολιθικός Θησαυρός* (1998), 64, αρ. 61. Βλ. και *Νεολιθικός Πολιτισμός* (1996), 340, αρ. 304, όπου όπως και για τα ελάσματα της Αναβησσού, δίνεται λίγο χαμηλότερη χρονολόγηση 4500-3200 π.Χ., αλλά και *Κυκλαδικός Πολιτισμός* (1990), 34, αρ. 4 όπου δίδεται και η υψηλότερη χρονολόγηση για το έλασμα (5300-3200 π.Χ.) και μάλιστα ο συντάκτης του λήμματος αναφέρει ότι πρόκειται για το πρωιμότερο χρυσό αντικείμενο που έχει βρεθεί στις Κυκλάδες.

³⁵ *Νεολιθικός Θησαυρός* (1998), 19 και 63, αρ. 59. Βλ. και *Νεολιθικός Πολιτισμός* (1996), 339, αρ. 301, όπου δίνεται και λίγο χαμηλότερη χρονολόγηση (4500-3200 π.Χ.).

³⁶ *Νεολιθικός Θησαυρός* (1998), 18. Η Δημακοπούλου στη σύντομη εισαγωγή για το «νεολιθικό θησαυρό» που προήλθε από κατάσχεση, αναφέρει ως πιθανή χρήση των ελασμάτων τη διακόσμηση ενδυμάτων ή αντικειμένων και φέρει ως παράλληλο την αντίστοιχη χρήση οστέινων πλακιδίων με διάτρητα άκρα που βρέθηκαν στη Σπηλιά του Κίτσου στο Λαύριο και στο Ντικίλι Τας της Καβάλας και

Από μία πλούσια ανδρική ταφή του βασιλικού νεκροταφείου της Ur προέρχονται πέντε χρυσά ελάσματα, ελλειψοειδή στο μέσο με επιμηκυσμένα άκρα, και ένα ακόμη ελλειψοειδούς σχήματος. Τα ελάσματα χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα ως διαδήματα και χρονολογούνται με βάση τα συνευρήματά τους στην περίοδο της Τρίτης Δυναστείας της Ur (2150-2050 π.Χ.) και ένα από αυτά θα είχε τη χρήση επιστομίου³⁷ [Πίν. 6].

2.2 Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Από την Έγκωμη της Κύπρου προέρχεται μία σειρά ελασμάτων που χρονολογούνται από το 14^ο έως τον 11^ο αιώνα π.Χ. και κάποια από αυτά ανήκουν σε ένα νέο τύπο, αυτόν του ελλειψοειδούς-φυλλόσχημου ελάσματος. Η ποικιλία που παρουσιάζουν τα κοσμήματα αυτών των ελασμάτων είναι εντυπωσιακή καθώς μεταξύ άλλων αρκετά φέρουν ανάγλυφο το σχήμα των χειλιών, σπείρες, δήλωση της τριχοφυΐας του προσώπου κ.ά.³⁸ [Πίν. 7-24 και Παράρτημα 40 - πίν. Ια].

Αλλά και από το νεκροταφείο της Σαλαμίνας Κύπρου αναφέρονται ελάσματα του ίδιου τύπου με έκτυπες παραστάσεις αρμάτων και σφιγγών τα οποία χαρακτηρίζονται διαδήματα. Τα ελάσματα αν και βρέθηκαν σε τάφο του 7^{ου} αιώνα π.Χ., ήταν τυλιγμένα σε μία άμορφη μάζα και θαμμένα σε λάκκο μέσα στον τάφο και έτσι ο ανασκαφέας θεωρεί ότι ανήκαν σε προγενέστερη ταφή της οποίας τα κτερίσματα παραμερίσθηκαν κατά τη δεύτερη χρήση του χώρου³⁹ [Πίν. 25].

Από το νεκροταφείο του Κιτίου και μάλιστα από τον ίδιο τάφο προέρχεται μία σειρά πέντε χρυσών επιστομίων που χρονολογούνται στην Ύστερη Κυπριακή ΙΙ εποχή (1400-1200 π.Χ.). Τα δύο από αυτά ανήκουν στο γνωστό τύπο του επιμήκους ελάσματος,⁴⁰ ενώ τα άλλα τρία ανήκουν στο νέο τύπο καθώς το σχήμα τους είναι ελλειψοειδές. Η διακόσμησή τους είναι είτε εγχάρακτη είτε εμπίεστη ενώ ένα από αυτά φέρει ανάγλυφη απόδοση χειλιών [Πίν. 26-30].

χρονολογούνται στην Νεότερη Νεολιθική ΙΙ (4800-4500 π.Χ.). Για τα πλακίδια αυτά βλ. *Νεολιθικός πολιτισμός* (1996), 338, αρ. 297.

³⁷ *Jewelry 7000 years* (1987), 31, αρ. 32. Για το χαρακτηρισμό των αντικειμένων αυτών ως επιστομίων πρβλ. Curtis (1976), 59.

³⁸ Βλ. και Παράρτημα 1-39.

³⁹ Καραγιώργης (1965), 611. Ο ανασκαφέας δεν αναφέρει άλλα στοιχεία σχετικά με την ταφή στην οποία θα ανήκαν τα χρυσά ελάσματα.

⁴⁰ Βλ. και Buccholz & Karageorghis (1973), 167-8, αρ. 1800 και 1803, όπου τα ελάσματα αυτά χαρακτηρίζονται ως διαδήματα.

Κυπριακή εισαγωγή θεωρείται από τον Higgins⁴¹ και άλλο ένα έλασμα του ελλειψοειδούς τύπου με δήλωση χειλιών, που βρέθηκε σε τάφο του νεκροταφείου Μαύρο Σπήλιο της Κνωσού και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο (1400-1100 π.Χ. περίπου) [Πίν. 31].

Τέλος δύο ελάσματα, που προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές πλούσιες σε χρυσά επιστόμια, ένα από τη συλλογή Κανελλοπούλου και ένα άλλο από τη συλλογή Σταθάτου, έχουν χρονολογηθεί στους Μυκηναϊκούς χρόνους [Πίν. 32-33].

2.3 Η Εποχή του Σιδήρου

Στους γεωμετρικούς χρόνους το έθιμο φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικότερη κάμψη με κριτήριο τα λίγα ευρήματα ορισμένα από τα οποία είτε αναγνωρίζονται με επιφύλαξη ως επιστόμια είτε η χρονολόγησή τους είναι προβληματική.

Από ΥΓ τάφους της Νεκρόπολης της Καμείρου στη Ρόδο προέρχονται δύο ελάσματα με διακόσμηση μαιάνδρου και τεθλασμένων γραμμών, ενώ στο ίδιο νεκροταφείο έχουν βρεθεί και δύο ακόμη με εγχάρακτη παράσταση χειλιών⁴² [Πίν. 34-37]. Ακόμη σε ΥΓ καύση της Ιαλυσού έχει εντοπιστεί επιστόμιο με εγχάρακτη γεωμετρική κόσμηση⁴³ [Πίν. 38].

Σε γεωμετρική πυρά του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας της Ελεύθερνας στην Κρήτη, έχουν εντοπιστεί μικρά κομμάτια χρυσών ελασμάτων, για ορισμένα από τα οποία ο ανασκαφέας διατυπώνει με επιφύλαξη την άποψη ότι συναποτελούν τμήμα επιστομίου.⁴⁴

Στους γεωμετρικούς χρόνους έχει χρονολογηθεί και το ακόσμητο έλασμα του Εθνικού Μουσείου που προέρχεται από τάφο της Αττικής⁴⁵ [Πίν. 39], ενώ στα τέλη του 9^{ου} - αρχές 8^{ου} αιώνα π.Χ. τοποθετείται το επίσης ακόσμητο έλασμα από τα Κάτω Δέφτερα της Κύπρου [Πίν. 40].

⁴¹ Higgins (1961), 87.

⁴² Reichel (1942), 49-50, πίν. XV.51, XVI.55a (και εικ. 4). Βλ. και Ohly (1953), 69-70, ο οποίος αναφέρει τα ροδιακά παραδείγματα ως επιστόμια και μάλιστα αποδίδει στην εύρεσή τους την ερμηνεία της χρήσης και των δύο αττικών ελασμάτων.

⁴³ Γρηγοριάδου et al. (1999), 393, αρ. 7.

⁴⁴ Σταμπολίδης (1996), 112-113.

⁴⁵ Για το έλασμα που συνδέεται με το επιστόμιο βλ. τη συζήτηση στις σελ. 5-6.

Από τη Μακεδονία και συγκεκριμένα από τάφους της Τσαουσίτσας προέρχονται επτά επιστόμια που χρονολογούνται στον 8^ο και στον 7^ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για ελάσματα ορθογωνίου ή ελλειψοειδούς τύπου με διακόσμηση κουκκίδων, έκτυπων κύκλων και στιγμών [Πίν. 41-45 και Παράρτημα 41-42 - πίν. Ιβ-Ιγ]. Στην ίδια περίοδο ανήκουν ένα έλασμα από το Παλαιό Γυναικόκαστρο του Κιλκίς [Πίν. 46] και τρία ελάσματα από τη Συλλογή Κανελλοπούλου [Πίν. 47-49]. Τα δύο από αυτά ανήκουν σε ένα πρωτοεμφανιζόμενο τύπο, το ρομβοειδή, που θα βρει μεγάλη διάδοση κυρίως στο χώρο της Μακεδονίας.⁴⁶

Από τάφο της Θήβας προέρχεται ένα ακόσμητο επιστόμιο που χρονολογείται στο β' μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. [Πίν. 50] ενώ στον ίδιο αιώνα έχουν χρονολογηθεί έξι ελάσματα από τάφους του Κόλτερε της Τουρκίας [Παράρτημα 43 - πίν. ΙΙ].

Ένα ρομβοειδές επιστόμιο που προέρχεται από τάφο του Αϊναςίλ φέρει εγχάρκτη κόσμηση και χρονολογείται με βάση τα συνευρήματα στα τέλη του 7^{ου} ή στον 6^ο αιώνα π.Χ. [Πίν. 51]. Το έλασμα έχει θεωρηθεί σύγχρονο με τα ελάσματα της συλλογής Σταθάτου,⁴⁷ που τοποθετούνται συνήθως στον 6^ο αιώνα π.Χ. και μολονότι πιστεύεται ότι προέρχονται από την περιοχή της Μακεδονίας οι συνθήκες εύρεσής τους μας είναι άγνωστες⁴⁸ [Πίν. 52-60]. Μέσα στον 7^ο αιώνα χρονολογείται, τέλος, ένα από τα ελάσματα του Μουσείου Μπενάκη⁴⁹ [Πίν. 61].

Η μεγάλη παραγωγή των επιστομίων ωστόσο, παρουσιάζεται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους (6^{ος} έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.) και αντιπροσωπεύεται κυρίως στα νεκροταφεία της Μακεδονίας όπου από τον 6^ο αιώνα και εξής απαντά σχεδόν αποκλειστικά ο τύπος του ρομβοειδούς ελάσματος με έκτυπες παραστάσεις που αποτυπώνονται στο επιστόμιο με τη χρήση μήτρας. Από το Νεκροταφείο της Σίνδου⁵⁰ [Πίν. 62-66], της Τούμπας [Πίν. 67] και του Αγ. Αθανασίου [Πίν. 68], της Αγ. Παρασκευής [Πίν. 69-70 και Παράρτημα 47 - πίν. V], της Αμφίπολης [Πίν. 71-74], της αρχαίας Τραγίλου [Πίν. 75], από τη συλλογή Κανελλόπουλου [Πίν. 76-90]

⁴⁶ Σε ορισμένα από τα ελάσματα της Εποχής του Χαλκού θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει μία πρωιμότερη μορφή ρομβοειδούς ελάσματος, βλ. για παράδειγμα τα ελάσματα 9, 10, 15.

⁴⁷ Bouzek (1974), 162.

⁴⁸ Για μια σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας των κοσμημάτων αυτών βλ. Δεσποίνη (1996), 30.

⁴⁹ Η Δεσποίνη (1998), 72 αναφέρει επιστόμια από τον τάφο Barberini της Praeneste στην Ετρουρία. Ωστόσο, στη βασική δημοσίευση του τάφου κανένα από τα χρυσά και αργυρά ελάσματα δεν αναφέρεται ως επιστόμιο, και κρίνοντας από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες κανένα δεν ομοιάζει με επιστόμιο, βλ. σχετικά Curtis (1925), 19, 23-24, πίν. 4 και 8.

⁵⁰ Ο χρυσός από τον οποίο ήταν κατασκευασμένα τα αρχαϊκά κοσμήματα του νεκροταφείου αυτού πιθανόν προήλθε από τις προσχωματικές αποθέσεις του ποταμού Εχέδωρου (σημερινός Γαλλικός), βλ. σχετικά Δεσποίνη (1996), 17.

και από το Μουσείο Μπενάκη [Πίν. 91] προέρχεται ένας μεγάλος αριθμός επιστομίων που χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα π.Χ.

Την ίδια εποχή αλλά και μέσα στον 5^ο αιώνα απαντούν ελάσματα από την Αιανή [Πίν. 92], τη Νέα Φιλαδέλφεια [Πίν. 93], τα Κουφάλια [Παράρτημα 49], τον Πολύγυρο [Πίν. 94], την Άθυτο [Πίν. 95] την αρχαία Γαληψό [Πίν. 96], το νεκροταφείο Ζέιτενλικ [Πίν. 97-98] και το Καραμπουρνάκι [Πίν. 99]. Ακόμη, από το νεκροταφείο της Σίνδου [100-111], της Αγ. Παρασκευής [Πίν. 112], το Βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας [Πίν. 113], από τάφο πιθανόν της Β. Ελλάδας [Παράρτημα 52 - πίν. IVγ] καθώς και τρία ελάσματα από συλλογές: τη συλλογή Gevelsberg [Πίν. 114], τη συλλογή Σταθάτου [Πίν. 115] και τη Walters Art Gallery [Παράρτημα 51 - πίν. IVβ].

Από τις βόρειες περιοχές της αρχαίας Θράκης (σημερινή Βουλγαρία) προέρχονται χρυσά ελάσματα διαφόρων τύπων (ρομβοειδή, ελλειψοειδή κ.λπ.) τα οποία χρονολογούνται από τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα π.Χ. έως και τον 2^ο μ.Χ. Τα ελάσματα αυτά συνιστούν μία ξεχωριστή ομάδα καθώς κοσμούνται κυρίως με παραστάσεις ζώων και όχι με ρόδακες και φυτικά μοτίβα όπως αυτά της ίδιας εποχής που προέρχονται από τη Μακεδονία. Στη βασική δημοσίευσή τους κανένα δεν αναφέρεται ως επιστόμιο⁵¹ αλλά κυρίως λόγω του μεγέθους τους -ορισμένα φτάνουν τα 25 εκατοστά σε μήκος- και της εύρεσής τους πάνω στο στέρνο των νεκρών, αναγνωρίστηκαν ως επιστήθια. Ωστόσο η Δεσποίνη ισχυρίζεται ότι είναι και αυτά επιστόμια και μάλιστα πρόδρομοι αυτών που βρέθηκαν στα νεκροταφεία της Μακεδονίας και χρονολογούνται από τον 6^ο αι. π.Χ. και εξής⁵² [Πίν. 116-117].

Προς τα τέλη της κλασικής και κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου προφανώς το έθιμο παρουσιάζει κάμψη. Μόλις πέντε επιστόμια, τρία από το Μάριον της Κύπρου [Πίν. 118-119, Παράρτημα 55 - πίν. VIα], ένα από το Ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας και ένα από τη συλλογή Σταθάτου [Πίν. 120] έχουν χρονολογηθεί στον 4^ο αιώνα π.Χ. Στα ελληνιστικά χρόνια τοποθετούνται ένα έλασμα από την Αμφίπολη [Πίν. 121], ένα από την Κυρήνεια της Κύπρου [Πίν. 122], δύο

⁵¹ Εκτός από τα δύο ελάσματα που αναφέρονται στον κατάλογο του παρόντος κειμένου βλ. και *Ancient Gold* (1998), αρ. 30 και 149 αλλά και *Thracian Art Treasures* (1975), αρ. 214, 217, 220, 222, 223, 224 και 229.

⁵² Δεσποίνη (1998), 66. Στη σημείωση 7 της ίδιας σελίδας η Δεσποίνη αμφισβητεί την αποκατάσταση ενός ελάσματος από τη Muschovitsa, όπως αυτή δίνεται στη δημοσίευση του καταλόγου *Ancient Gold*, όπου το αντικείμενο εικονίζεται με δύο τοξωτές πόρπες να διαπερνούν τα διάτρητα άκρα του και από

από την Πάτρα [Πίν. 123], δύο από τον Άγ. Μάμαντα [Παράρτημα 56-57] και ένα από τη Λαοδίκεια της Συρίας [Πίν. 124]. Στον 3^ο αιώνα π.Χ. χρονολογούνται μόνο δύο ελάσματα που αποδίδουν χείλη, το ένα αργυρό και το άλλο χρυσό, που βρέθηκαν σε τάφους της Πόλης της Χρυσοχού στο Λιμνίτι της Κύπρου⁵³ [Πίν. 125-126].

Σποραδικά είναι τα ευρήματα σε υστερότερες περιόδους, όπου πλέον αρχίζει και η εμφάνιση ενεπίγραφων επιστομίων τα οποία συνδέονται συνήθως με τα καλούμενα *ορφικο-διονυσιακά ελάσματα*, γνωστά στη διεθνή βιβλιογραφία ως lamellae.

Στους ρωμαϊκούς χρόνους χρονολογούνται ένα επιστόμιο από το μακεδονικό τάφο των Φιλίππων [Παράρτημα 57], τρία επιστόμια από την Κρήτη [Παράρτημα 60-62] και ένα από το Μάριον της Κύπρου [Παράρτημα 59 - πίν. VIβ].

2.4 Τα ύστερα παραδείγματα (από τον 1^ο έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ.)

Από τη Λάδη Διδυμότειχου προέρχεται ένα έλασμα με παράσταση αετώματος που χρονολογείται στον 1^ο αιώνα μ.Χ. [Πίν. 127], ενώ ένα έλασμα από την Κρήτη στο 2^ο αιώνα μ.Χ.⁵⁴ [Πίν. 128].

Στον τύμβο Κουγουντζικ μέσα στα τείχη της αρχαίας Νινευή εντοπίστηκαν τάφοι της παρθικής εποχής, ένας εκ των οποίων ασύλητος, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2^{ου} και ίσως και στον 3^ο αιώνα μ.Χ.⁵⁵ Στον ασύλητο τάφο μέσα σε λίθινη σαρκοφάγο βρέθηκαν δύο χρυσά προσωπεία, δύο χρυσά ζεύγη καλυμμάτων οφθαλμών και τρία ρομβοειδή επιστόμια [Πίν. 129-131].

κάθε μία από αυτές να κρέμονται τρία χρυσά κορδόνια με περίπτα στα άκρα. Η Δεσποίνη στηρίζει την άποψή της στην πρώτη δημοσίευση του αντικειμένου, στην οποία οι πόρπες αναφέρονται χωριστά.

⁵³ Munro (1890), 56. Σχετικά με το χρυσό έλασμα πρβλ. και Donder (1980), 94, αρ. 245, όπου αναφέρεται παρόμοιος τύπος ελάσματος σε χαλκό από τη Θήβα το οποίο αναγνωρίζεται ως προμετωπίδιο ιπποσκευής.

⁵⁴ Άλλο ένα χρυσό φύλλο με κομμένα άκρα και κεντρική νεύρωση έχει εντοπιστεί σε τάφο των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων στο νεκροταφείο Ποταμού του Αγ. Νικολάου Κρήτης. Δεν περιλαμβάνεται ωστόσο στον κατάλογο του παρόντος κειμένου διότι δεν χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα ως επιστόμιο ούτε δίδεται η ακριβής θέση εύρεσής του στον τάφο, βλ. σχετικά Δαβάρας (1985), 133 και 204, πίν. 56β.

⁵⁵ Ο Curtis (1976), 47, διαφωνώντας με τις αναφορές των ανασκαφέων, θεωρεί ότι εντός της σαρκοφάγου θα πρέπει να υπήρχαν περισσότερες της μίας ταφές, διαφορετικά δεν δικαιολογείται ο αριθμός των ευρημάτων (σελ. 53). Πράγματι αν θεωρήσουμε ότι το κάθε προσωπείο ανήκει σε διαφορετικό νεκρό και ότι το ίδιο ισχύει για τα επιστόμια και τα καλύμματα των οφθαλμών τότε θα πρέπει να υπήρχαν πέντε ταφές εντός της σαρκοφάγου.

Στα μέσα του 2^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. χρονολογούνται τρία επιστόμια από τάφους της Γοργιππίας του Cuban που συνοδεύονται μάλιστα και από καλύμματα για τα μάτια [Παράρτημα 63-65 - πίν. VII].

Παρατηρούμε ότι οι περιοχές που έχουν δώσει τα περισσότερα ελάσματα είναι η Κύπρος κυρίως κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, και η Μακεδονία όπου το έθιμο φαίνεται να απαντά από τον 8^ο έως και τον 3^ο αιώνα π.Χ. χωρίς διακοπή αλλά με σαφή ακμή στα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια.

Σε άλλες περιοχές, όπως η Ρόδος, μολονότι έχουν βρεθεί εξαιρετικά κομμάτια περιορίζονται σε μία μόνο περίοδο ενώ σε κάποιες άλλες, όπως η Κρήτη, έχουν εντοπιστεί σποραδικά ευρήματα σε διαφορετικές περιόδους. Εντυπωσιακή και συνάμα αποκαλυπτική είναι η απουσία του εθίμου από τις περιοχές της Στερεάς Ελλάδος -με εξαίρεση μόνο τα ελάσματα της Θήβας και της Αττικής- και της Πελοποννήσου.

2.5 Τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης

Όλα τα ελάσματα είναι σφυρήλατα ενώ οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για τη διακόσμησή τους είναι τρεις: η τεχνική της εγχάραξης, της στίξης και της μήτρας.

A. Τα ελάσματα που κοσμούνται αποκλειστικά με *εγχάραξη* είναι λίγα καθώς συνήθως η τεχνική αυτού του τύπου συνδυάζεται με τη χρήση μήτρας. Δύο επιστόμια με εγχάρακτη κόσμηση το ένα αμελών γραμμών και το άλλο ενάλληλων γωνιών προέρχονται από το Κίτιον, ένα με εγχάρακτη παράσταση πλοίου από τη Σίνδο, άλλο ένα με αμελείς εγχαράξεις και πλαίσιο από την Αμφίπολη, το αργυρό επιστόμιο με φυτικά κοσμήματα από την Άθυτο και τέλος ένα επιστόμιο με εγχάρακτα γεωμετρικά σχήματα από την Κρήτη [Πίν. 28-29, 62, 72, 95, 128].

B. *Στικτή* διακόσμηση απαντά σε δύο ελάσματα από την Τσαουσίτσα, σε ένα από τη συλλογή Κανελλοπούλου και σε ένα από την Τράγιλο [Πίν. 45, 48, 75, 1η].

Γ. Ο συνηθέστερος τρόπος κόσμησης είναι η χρήση *μήτρας*. Τα ελάσματα με εμπίεστη διακόσμηση είναι τα περισσότερα και προσφέρουν και τη μεγαλύτερη ποικιλία διακοσμητικών μοτίβων.

Η Δεσποίνη έχει υποστηρίξει, σχετικά με τη χρήση της μήτρας, ότι ο τεχνίτης πρώτα αποτύπωνε τη διακόσμηση στο φύλλο του χρυσού και έπειτα το «ψαλίδιζε» για να του δώσει το επιθυμητό σχήμα και γι' αυτό σε πολλά επιστόμια δεν έχει

αποτυπωθεί ολόκληρο το κόσμημα⁵⁶ [π.χ. Πίν. 53, 66, 83, 112]. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλα ελάσματα και κυρίως σε αυτά της Κύπρου, όπως στην περίπτωση του ελάσματος της Σαλαμίνας με το θέμα του άρματος, όπου από τη μορφή του ηνίοχου έχουν αποτυπωθεί μόνο τα χέρια [Πίν. 25].

Ωστόσο ορισμένες από αυτές τις «ψαλιδισμένες» παραστάσεις ίσως δηλώνουν και επαναχρησιμοποίηση του ελάσματος. Δηλαδή, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα συγκεκριμένα επιστόμια να είναι κομμάτια ελασμάτων τα οποία αρχικά θα είχαν άλλη χρήση. Η δεύτερη χρήση αντικειμένων, ιδιαίτερα από μέταλλο, είναι πολύ συνηθισμένη και εκτός από τους προφανείς λόγους, δηλαδή τους οικονομικούς, ίσως δηλώνει και κάτι περισσότερο.

Θα μπορούσαν αρχικά να ήταν κοσμήματα που ο νεκρός χρησιμοποιούσε κατά τη διάρκεια της ζωής του και τοποθετήθηκαν στον τάφο, αφού πρώτα κόπηκαν ώστε να είναι κατάλληλα για άλλη χρήση. Από την άλλη πλευρά αν τα ελάσματα ανήκαν σε προγενέστερες ταφές, η επαναχρησιμοποίησή τους σε μία νέα μπορεί να θεωρούνταν ότι προσδίδει αίγλη και κύρος σε αυτή.

Με βάση αυτή την ερμηνεία, τα ελάσματα θα κόβονταν είτε γιατί ήταν κατεστραμμένα σε κάποιο βαθμό, είτε γιατί ήταν μεγαλύτερα από το επιθυμητό για τη νέα τους χρήση. Ίσως ακόμη σημαντικό ρόλο να έπαιζε και η επιλογή του τμήματος της παράστασης που ενδιέφερε στη δεύτερη αυτή χρήση. Για παράδειγμα, στο έλασμα της Σαλαμίνας ίσως ενδιέφερε να διακρίνεται ολόκληρο το άρμα, όχι όμως και ο ηνίοχος.

Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις οι μήτρες φαίνεται ότι προσαρμοζόταν απόλυτα στο μέγεθος και το σχήμα του ελάσματος.⁵⁷ Τα καλύτερα παραδείγματα προέρχονται από την επόμενη κατηγορία III, καθώς σε αυτά διαπιστώνεται η προσπάθεια του τεχνίτη να ακολουθήσει το σχήμα του ελάσματος προσθέτοντας μάλιστα και ομοιόσχημο πλαίσιο στη διακόσμηση [π.χ. Πίν. 61, 69, 90, 93, 105, 107, 113].

⁵⁶ *Ελληνικός Πολιτισμός* (1993), 169 αρ. 176. Πρβλ. και Δεσποίνη (2000), 282-283, όπου αποδέχεται και την περίπτωση τα ελάσματα να κόβονται πριν την κόσμησή τους. Παρόλα αυτά, τονίζει την προχειρότητα της κοπής σε αντίθεση με την επιμέλεια της κόσμησης και θέτει το ζήτημα της ετεροπροσωπίας του τεχνίτη που σκάλισε τη μήτρα και του χρυσοχόου που έκοψε το έλασμα. Επιπλέον, διερωτάται αν το έλασμα κοβόταν από τον πελάτη και στη συνέχεια παραδιδόταν στον χρυσοχόο για την κόσμηση.

⁵⁷ Βλ. Θέμελης (1992), 34, ο οποίος αναφέρεται σε διάδημα του 8^{ου} αιώνα π.Χ. από την Ερέτρια.

Υπάρχουν, επίσης, μήτρες μικρότερες των ελασμάτων. Στις περιπτώσεις αυτές ο τεχνίτης σφυρηλατεί το ίδιο κόσμημα πολλές φορές ώστε να καλύψει όλο το χώρο και γι' αυτό το λόγο τα κοσμήματα επικαλύπτονται εν μέρει [π.χ. Πίν. 70, 102, 103].

2.6 Τοπολογία των ελασμάτων

Τα σχήματα των ελασμάτων που χαρακτηρίζονται επιστόμια είναι σχετικά λίγα. Τα πρωιμότερα, όπως είδαμε, έχουν απλή ελλειπτική ή τετράπλευρη μορφή. Ο πιο διαδεδομένος τύπος είναι ο *ρομβοειδής* με κάποιες υποκατηγορίες (με κομμένα άκρα, με απεστρογγυλεμένα άκρα) και ο *ελλειψοειδής*, ενώ είναι λίγα τα παραδείγματα άλλων σχημάτων όπως *ορθογώνιο* με ένταση στο μέσον ή στα άκρα και *τριγωνικό*, που όπως είδαμε καλύπτει και το πηγούνι και απαντά μόνο στην Έγκωμη.

Τα διακοσμητικά μοτίβα των ελασμάτων παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία από τα σχήματα:

I. Έτσι ως πρώτη κατηγορία απαντούν τα ακόσμητα ελάσματα, που αντιπροσωπεύονται κυρίως από τα πρώιμα παραδείγματα αλλά και από λίγα υστερότερα κομμάτια [Πίν. 1-6, 38, 39, 50, 67, 80, 121, 129-131, Παράρτημα 1-7, 43, 55 - πίν. II, VIα]. Χαρακτηριστική αλλά και αναμενόμενη είναι η απουσία διακόσμησης σε όλα τα επιστόμια της Νεολιθικής εποχής.

II. Ακολουθούν τα ελάσματα με την ανάγλυφη-εμπέστη ή εγχάρακτη δήλωση των χειλιών ή με την εγχάρακτη ή εμπέστη κεντρική διαμήκη νεύρωση, που συνιστά επίσης προσπάθεια δήλωσης του στόματος. Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να ενταχθούν και τα ελάσματα εκείνα που αν και ακόσμητα έχουν το σχήμα του στόματος. Τα ελάσματα αυτά έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια ωστόσο τα περισσότερα ανήκουν στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και στους πρώτους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου. [Πίν. 7-12, 14-16, 18, 26, 27, 30, 31, 36, 37, 118, 119, 122, 123, 125, 126, και Παράρτημα 24-30, 32-34, 63-65, 67 - πίν. VII, VIIIβ]

IIα. Υποκατηγορία αυτών θα λέγαμε ότι είναι τα ελάσματα με δήλωση όχι μόνο του στόματος αλλά και της τριχοφυΐας του προσώπου που προέρχονται μόνο από την Έγκωμη, καθώς και εκείνα στα οποία το στόμα πλαισιώνεται από διάφορα κοσμήματα όπως *σπείρες* και *στιγμές*. [Πίν. 9-13, 15]

III. Η τρίτη κατηγορία είναι τα φυτικά μοτίβα και την κεντρική θέση κατέχει ο *ρόδακας*. Έτσι απαντούν ελάσματα με: **α)** απλούς ρόδακες [Πίν. 56, 120], **β)**

ρόδακες σε χρήση περιγράμματος [Πίν. 96], γ) μεγάλους ρόδακες οι οποίοι περικλείουν στο κέντρο τους άλλους μικρότερους, [Πίν. 53, 66, 82, 83], δ) μικρούς επαναλαμβανόμενους ρόδακες, [Πίν. 70, 102 και Παράρτημα 36-39, 52 - πίν. IVγ], ε) περικλειστούς σε κύκλο ρόδακες οι οποίοι πλαισιώνονται από κάποιο άλλο κόσμημα: i) ανθέμια και ανθεμωτά κοσμήματα, [Πίν. 64, 86, 97, 98, 104-106, 113] ii) άνθη λωτού, [Πίν. 93] iii) άνθη και πέταλα, [Πίν. 57, 61, 68, 69, 87, 88, 91, 94, 99, 100 και Παράρτημα 51 - πίν. IVβ] iv) βλαστόσπειρες, [Πίν. 111] v) «πεταλούδες», [Πίν. 54, 55] vi) στάχυα, [Πίν. 89] vii) ρόδακες [Πίν. 66, 112, 114] και viii) ομόκεντρους κύκλους, [Πίν. 65, 84, 103].

Άλλα φυτικά κοσμήματα είναι **στ)** οι σπειροειδείς βλαστοί [Πίν. 33, 51 και Παράρτημα 58], **ζ)** τα ανθέμια [Πίν. 101, 107-110 και Παράρτημα 18-21, 35, 66 - πίν. VIIα], και **η)** τα πέταλα [Πίν. 90].

IV. Υπάρχουν, ακόμη, και γεωμετρικά κοσμήματα όπως: **α)** οι ενάλληλες γωνίες [Πίν. 29, 77, 78], **β)** οι σπείρες [Πίν. 14, 10, 20, 21, 32 και Παράρτημα 22-23] και **γ)** τα κυματοειδή γραμμίδια [Παράρτημα 68 - πίν. VIIIγ]. **δ)** Οι εμπίεστοι κύκλοι συνήθως με ένστιγμο κέντρο, απαντούν συχνότατα στα ελάσματα της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου από τα νεκροταφεία της Τσαουσίτσας, της Αμφίπολης, του Αϊνasil και του Παλαιού Γυναικόκαστρου αλλά και πρωιμότερα της Έγκωμης [Πίν. 41-44, 46, 47, 52, 71, 81 και Παράρτημα 12-16, 41, 46 - πίν. Iβ, IVα], ενώ **ε)** το σπειροειδές-πλεκτό κόσμημα συναντάται μόνο σε τρία παραδείγματα, δύο από την Αμφίπολη και ένα από τη συλλογή Κανελλοπούλου [Πίν. 73, 74, 76]. **στ)** Ο μαϊάνδρος απαντά σε δύο από τα ροδίτικα επιστόμια [Πίν. 35, 36] ενώ οι κουκκίδες, εκτός από τη χρήση περιγράμματος που συνήθως έχουν, σε δύο παραδείγματα καταλαμβάνουν ολόκληρο το έλασμα [Πίν. 49, 74].

V. Ξεχωριστή κατηγορία είναι τα ελάσματα που κοσμούνται σε πεδία, ένας τύπος κόσμησης που απαντά μόνο σε δύο ελάσματα, το ένα από το νεκροταφείο της Σίνδου και το άλλο από την Αιανή Κοζάνης [Πίν. 63, 92].

VI. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ελάσματα με παραστάσεις. Τα περισσότερα κοσμούνται με την τεχνική της μήτρας και εικονίζουν: **α)** ανθρώπινες μορφές, **β)** ζώα και **γ)** «αντικείμενα».

α) Η πρώτη υποκατηγορία αντιπροσωπεύεται κυρίως από ένα έλασμα από τη Λαοδίκεια της Συρίας και πρόκειται για ένα επιστόμιο που φέρει έκτυπη τη μορφή μιας γυναικείας θεότητας [Πίν. 124]. Ένα ακόμη έλασμα από τάφο της Έγκωμης το

οποίο φέρει δύο ανθρώπινες μορφές σε κατατομή, ως συμπληρωματικό μοτίβο του εγχάρακτου στόματος που παισιώνουν [Πίν. 7], και ένα δεύτερο πάλι από την Έγκωμη που η κόσμησή του έχει ερμηνευθεί ως σχηματοποιημένη απόδοση ανθρώπινων μορφών [Παράρτημα 40 - πίν. Ια], συμπληρώνουν το μικρό αριθμό των ελασμάτων αυτής της κατηγορίας.

β) Η δεύτερη είναι η πολυπληθέστερη. Έτσι τα ζώα που απεικονίζονται στα επιστόμια είναι σφίγγες [Πίν. 22, 23], λέοντες και γρυπολέοντες [Πίν. 17, 79, 92, 60], αίγαγροι [Πίν. 24], άλογα και ιπποειδή [Πίν. 58, 115], πτηνά [Πίν. 116], κριοί [Παράρτημα 8-10] κ.ά.

γ) Από την τρίτη υποκατηγορία έχουμε μόνο τρία ελάσματα που φέρουν μοναδικές παραστάσεις: το ένα προέρχεται από τη Σαλαμίνα της Κύπρου και φέρει άρμα [Πίν. 25], το δεύτερο από τη Λάδη και αποδίδει αέτωμα με γοργόνειο [Πίν. 127] και το τρίτο από τη Σίνδο και κοσμείται από εγχάρακτο πλοίο [Πίν. 62].

2.7 Εικονογραφικά θέματα

Όπως διαπιστώσαμε, κυρίαρχη θέση ανάμεσα στα φυτικά κοσμήματα κατέχει ο ρόδακας. Το μοτίβο απαντά συχνά σε διάφορα κοσμήματα ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια. Σε διαδήματα μυκηναϊκών τάφων του 16^{ου} αιώνα π.Χ. αποδίδονται περικλειστοί ρόδακες,⁵⁸ ενώ το ίδιο μοτίβο από τα γεωμετρικά έως τα ελληνιστικά χρόνια κοσμεί ενώτια, δακτυλίδια και πόρπες, που είναι κατασκευασμένα με διάφορες τεχνικές (κοκκίδωση, εγχάραξη κ.ά.).⁵⁹

Τα επιστόμια της Μακεδονίας προσφέρουν μία μεγάλη ποικιλία του ρόδακα αλλά και άλλων φυτικών μοτίβων, τα οποία βρίσκουν κοντινά ή και ακριβή παράλληλα μόνο σε κοσμήματα και πάλι από τη Μακεδονία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Για παράδειγμα, ο σύνθετος ρόδακας των ελασμάτων 82 και 83 -που προέρχονται από τη συλλογή Κανελλοπούλου- θυμίζει το κόσμημα ενός χρυσού

⁵⁸ Βλ. *Ελληνικό Κόσμημα* (1997), 41, αρ. 24, για το διάδημα που προέρχεται από τον τάφο IV του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών και Hood (1993), 241, εικ. 196 για το διάδημα του τάφου III.

⁵⁹ Για μία ενδιαφέρουσα προσέγγιση της προέλευσης και εξέλιξης του ρόδακα βλ. Laffineur (1978), 97-104.

τραπεζιόσχημου ελάσματος από ταφή του τέλους του 6^{ου} αιώνα π.Χ. του νεκροταφείου της Σίνδου.⁶⁰

Σύνηθες φαινόμενο είναι ότι και για την κόσμηση ορισμένων ελασμάτων, που συνήθως προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο, χρησιμοποιούνται οι ίδιες μήτρες: ο μεγάλος δεκαοκτάφυλλος ρόδακας του επιστομίου 66 κοσμεί και τα χρυσά ελάσματα από άλλη ταφή του νεκροταφείου της Σίνδου.⁶¹ Τα επιστόμια 64 από τη Σίνδο φέρουν πανομοιότυπη διακόσμηση δεκατετράφυλλου ρόδακα, ενώ τα επιστόμια 107-110 με το μοτίβο του διπλού ανθεμίου είναι σαφώς κοσμημένα από την ίδια μήτρα. Το ίδιο συμβαίνει και με δύο από τα επιστόμια της Αμφίπολης [*Πίν.* 73-74] που φέρουν «πλεκτό» κόσμημα⁶² και άλλα δύο της συλλογή Σταθάτου που φέρουν περικλειστο ρόδακα πλαισιωμένο από «πεταλούδες» [*Πίν.* 54-55].

Τα ζώα που απεικονίζονται στα ελάσματα είναι κοινά σε πολλές άλλες μορφές τέχνης. Ιδιαίτερα οι λέοντες ή οι σφίγγες που πλαισιώνουν θεότητα ή «ιερό» δένδρο είναι σύνηθες κόσμημα σε μινωικές και μυκηναϊκές σφραγίδες.

Ένα από τα επιστόμια της Έγκωμης, με την εμπύστη παράσταση σφιγγών εκατέρωθεν «ιερού» δένδρου -το οποίο χαρακτηρίζεται από τους μελετητές ως επιστήθιο και όχι ως επιστόμιο-⁶³ εντοπίστηκε στην ίδια ταφή με ένα ακόμη, ορθογωνίου σχήματος έλασμα με σχεδόν πανομοιότυπη παράσταση.⁶⁴ Οι σφίγγες του ελάσματος αυτού [*Πίν.* 22] βρίσκουν παράλληλα σε Ανατολικά και κυρίως Συριακά έργα.⁶⁵

Από την Έγκωμη και πάλι το έλασμα 23 με τις έκτυπες οκλάζουσες σφίγγες⁶⁶ φαίνεται να έχει διακοσμηθεί από την ίδια μήτρα με ένα διάδημα⁶⁷ και επηρεάζεται κυρίως από μυκηναϊκά και αιγαιακά έργα.⁶⁸

⁶⁰ Βλ. Σίνδος (1985), 135-136, αρ. 217.

⁶¹ ό.π. 215-216, αρ. 342.

⁶² Βλ. και *Πίν.* 76, όπου έλασμα της συλλογής Κανελλοπούλου με όμοια διακόσμηση. Το «πλεκτό» κόσμημα - δηλαδή οι επάλληλες συνδεόμενες σειρές πλοχμού- απαντούν σε ταινίες από τη Σίνδο, βλ. Σίνδος (1985), 179-181, αρ. 287-288.

⁶³ Buccholz & Karageorghis (1973), 166, αρ. 1775, αλλά και Καραγεώργης (1976), 182, αρ. 145. Για την κόσμηση των επιστομίων της Κύπρου ο Higgins έχει διατυπώσει την άποψη ότι έχουν κοινό πρότυπο με τα διαδήματα και η έμπνευση είναι σε μεγάλο βαθμό μυκηναϊκή, βλ. σχετικά Higgins (1961), 87 αλλά και Higgins (1977), 175. Την ίδια άποψη αναφέρει και ο Καραγεώργης αναφερόμενος στο συγκεκριμένο έλασμα και προσθέτει ότι το μοτίβο έχει ανατολική προέλευση, βλ. Καραγεώργης (x.x.), 131, αρ. 49.

⁶⁴ Schaeffer (1952), πίν. XII, XXIV, Courtois & Lagarce (1986), πίν. XXII:1.

⁶⁵ Demisch (1977), 70-71. Ο μελετητής βρίσκει ομοιότητες με ελεφαντοστέινα πλακίδια του 14^{ου} αιώνα π.Χ. από το Megiddo.

⁶⁶ Καραγεώργης (1976), 182, αρ. 146.

Το κόσμημα στο έλασμα της Έγκωμης που ερμηνεύεται ως ανθρώπινη μορφή [Παράρτημα 40 - πίν. Ια] απαντά και στο διάδημα που βρέθηκε στην ίδια ταφή.⁶⁹ Η ανθρώπινη κεφαλή που απεικονίζεται εκατέρωθεν του στόματος σε άλλο επιστόμιο της Έγκωμης [Πίν. 7], χρησιμοποιήθηκε και σε διάδημα επίσης από την Έγκωμη.⁷⁰

Το έλασμα 127 από τη Λάδη βρίσκει παράλληλα σε κοσμήματα που έχουν εντοπιστεί σε ανασκαφές της αρχαίας Θράκης: το θέμα του αετώματος απαντά σε ένα χρυσό επιστήθιο των μέσων του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁷¹

Το επιστόμιο 62 της Σίνδου προέρχεται από μία αρκετά πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή των μέσων του 6^{ου} αιώνα π.Χ., και φέρει εγχάρακτη παράσταση πλοίου πιθανότατα τριακοντόρου.⁷² Το έλασμα είναι το πρωιμότερο του τύπου του - έχει σχήμα ρόμβου αλλά με κομμένα άκρα- και ως προς την παράσταση δεν έχει παράλληλο. Η Δεσποίνη υποστηρίζει ότι η απεικόνιση του πλοίου σε κάποιες από τις λεπτομέρειές του βρίσκεται παράλληλα στον 7^ο και ακόμη και τον 8^ο αιώνα π.Χ., αλλά χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το έλασμα μπορεί να χρονολογηθεί σε μία τόσο παλαιότερη της ταφής εποχή. Αντίθετα θεωρεί ότι τα αναχρονιστικά στοιχεία της παράστασης (για παράδειγμα το τετράματο έμβολο, οι δράκοντες της πρύμνης κ.ά.)

⁶⁷ Πρόκειται για το διάδημα από τον Τάφο 18 της Έγκωμης βλ. σχετικά ό.π., 182, αρ. 144 αλλά και Καραγεώργης (χ.χ.), 131, αρ. 48.

⁶⁸ Βλ. για παράδειγμα Demisch (1977), 67 εικ. 180-182, όπου εικονίζονται μυκηναϊκοί σφραγιδόλιθοι και ελεφαντοστέινα πλακίδια με παραστάσεις σφίγγας και χρονολογούνται από τον 16^ο έως τον 13^ο αιώνα π.Χ.

⁶⁹ Φωτογραφία του διαδήματος δημοσιεύει ο Schaeffer (1952), πίν. XXXIX:2.

⁷⁰ Για το διάδημα αυτό βλ. Becatti (1955), 197 αρ. 97, πίν. XXI:97.

⁷¹ Το έλασμα προέρχεται από τον τάφο 9 του Muletarono της Νότιας Βουλγαρίας και εικονίζει τη μορφή μιας θεάς στο κέντρο του αετώματος. Ο συντάκτης του λήμματος αναφέρει και άλλα παρόμοια ελάσματα από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας που χρονολογούνται στους ελληνοιστικούς χρόνους, βλ. σχετικά *Ancient Gold* (1998), 116, αρ. 33.

⁷² Δεσποίνη (1987), 135.

χρησιμοποιήθηκαν εκούσια και συνειδητά από τον τεχνίτη, που επιθυμούσε ίσως να αποδώσει το πλοίο με το οποίο θα ταξίδευε η νεκρή.⁷³

⁷³ Βλ. σχετικά Δεσποίνη (1987), 137, η οποία προσθέτει ότι η ύπαρξη κτερισμάτων που σχετίζονται με το ταξίδι του νεκρού δεν απουσιάζουν από τους τάφους της Σίνδου και αναφέρει ως παράδειγμα τα συμποσιακά σκεύη και τα ομοιώματα αμαξιών.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Ορφικο-Διονυσιακά ελάσματα

3.1 Τα Ορφικο-Διονυσιακά ελάσματα

Πριν αναφερθούμε στην κατηγορία των ενεπίγραφων επιστομίων θα πρέπει να γίνει μία σύντομη εισαγωγή στα λεγόμενα Ορφικο-Διονυσιακά ελάσματα, καθώς οι μελετητές συνδέουν και τις δύο κατηγορίες χρυσών αντικειμένων με την ορφικο-διονυσιακή μυστηριακή λατρεία.

Ο αριθμός των ελασμάτων αυτών είναι περιορισμένος -μόλις 20- και έχουν εντοπιστεί μόνο στις περιοχές της Μεγάλης Ελλάδας, της Θεσσαλίας και την Κρήτη,⁷⁴ ωστόσο η επίδρασή τους στην έρευνα υπήρξε σημαντικότερη και η ανακάλυψή τους έγινε αφετηρία πολλών επιστημονικών συζητήσεων αλλά και αρκετών δημοσιευμένων μελετών πάνω στο θέμα του Ορφισμού.

Η κατηγοριοποίηση των κειμένων, που είναι χαραγμένα πάνω τους, έχει γίνει ήδη το 1971 από τον G. Zuntz στα πλαίσια της μονογραφίας του με θέμα τη λατρεία της Περσεφόνης στη Μεγάλη Ελλάδα,⁷⁵ ενώ η πιο πρόσφατη μελέτη, που συγκεντρώνει όλα τα ελάσματα καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία, είναι αυτή του G. Pugliese Carratelli με τον τίτλο *Le laminae d' oro 'orfiche'*, που δημοσιεύτηκε το 1993. Εκτός αυτών πολλά είναι τα άρθρα που πραγματεύονται το ίδιο θέμα αλλά και οι αναφορές, που γίνονται πάνω σε αυτό, σε μελέτες άλλων συγγενών θεμάτων.⁷⁶

Τα ελάσματα αυτά, που όλα εντοπίστηκαν μέσα σε τάφους, φέρουν χαραγμένο επάνω τους κείμενο που σχετίζεται με τις εσχατολογικές αντιλήψεις του νεκρού. Το πρώτο από αυτά, που δημοσιεύτηκε το 1836, προέρχεται από την Πετηλία της Ν. Ιταλίας, βρέθηκε διπλωμένο μέσα σε χρυσή θήκη-περίαπτο ενός χρυσού περιδεραιού

⁷⁴ Για την ορφική λατρεία στη Μεγάλη Ελλάδα βλ. Pugliese Carratelli (1988), *Western Greeks* (1996), στη Θεσσαλία βλ. Giangrande & White (1993), στη Θράκη βλ. Καρακατσάνης (1992), στην Κρήτη βλ. Τζιφόπουλος (1998). Για τη λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία βλ. Χρυσοστόμου (1992)α, στη Θράκη βλ. *Ancient Gold* (1998).

Εκτός από τα 20 δημοσιευμένα ελάσματα υπάρχουν και άλλα που παραμένουν αδημοσίευτα όπως ένα έλασμα με έξι στίχους από ελληνοιστικό τάφο της Μυτιλήνης βλ. Αρχοντίδου-Αργύρη (1988), 459 και ένα ακόμη από το ρωμαϊκό κεραμοσκεπή τάφο 1 στο Σφακάκι Ρεθύμνου (υπό δημοσίευση βλ. σχετικά Gavrilaki-Tziforoulos (1998), 343 σημ. 3).

⁷⁵ Ο Zuntz (1971), περιλαμβάνει στην κατηγορία Α τα ελάσματα που αναφέρονται στον καθαρισμό του πιστού και στην Περσεφόνη και στη Β αυτά που δίνουν πληροφορίες σχετικά με τον Κάτω Κόσμο.

και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁷⁷ Το κείμενό του παρέχει συμβουλές στη νεκρή κάτοχό του: όταν θα συναντήσει δύο πηγές μπροστά από την πύλη του Κάτω Κόσμου, θα πρέπει να αποφύγει την πηγή που σημαδεύεται από ένα λευκό κυπαρίσσι και να σβήσει τη δίψα της στη δεύτερη πηγή, η οποία υδρεύεται από τη λίμνη της Μνημοσύνης. Οι φύλακες της πηγής αυτής δεν θα της επιτρέψουν όμως να πει αν δεν τους αποκαλύψει το γένος της. Με τη δήλωση ότι είναι παιδί της Γης και του Ουρανού οι φύλακες τής επιτρέπουν να ξεδιψάσει και κατόπιν η ψυχή θα αναπαυθεί μαζί με τους υπόλοιπους μύστες.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει το έλασμα του Ιππωνίου, που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.,⁷⁸ το έλασμα των Φαρσάλων, το οποίο εντοπίστηκε μέσα σε τεφροδόχο χάλκινο αγγείο και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.,⁷⁹ καθώς και ένα ακόμη έλασμα πιθανόν του 3^{ου} αιώνα π.Χ. που βρέθηκε στη Σικελία μέσα σε ένα πήλινο λύχνο και φυλάσσεται σε ιδιωτική συλλογή.⁸⁰

Πέντε ελάσματα από την περιοχή της Ελεύθερνας στην Κρήτη που χρονολογούνται από τον 3^ο έως το 2^ο αιώνα π.Χ. και ένα ακόμη που βρίσκεται στο μουσείο J. P. Getty, το οποίο ίσως προέρχεται από τάφο της Θεσσαλίας, και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., είναι συντομευμένες εκδοχές των προηγούμενων.⁸¹ Το κείμενο που αναγράφεται σε αυτά περιορίζεται στη συζήτηση του νεκρού -ή καλύτερα της ψυχής του- με τους φύλακες της πηγής:

Διψώ και χάνομαι από τη δίψα, αφήστε με να πιω από την αιώνια πηγή που βρίσκεται δεξιά από το κυπαρίσσι. Ποιος είσαι; Ποια είναι η γενιά σου; Είμαι γιος/θυγατέρα της Γης και του έναστρου Ουρανού. (Το γένος μου είναι ουράνιο = μόνο στο έλασμα της Θεσσαλίας).

Ακόμη ένα έλασμα από την Κρήτη, που επίσης πιθανολογείται ότι προέρχεται από την περιοχή της Ελεύθερνας, φέρει κείμενο πανομοιότυπο με αυτό των υπόλοιπων κρητικών ελασμάτων.⁸² Το έλασμα αυτό λόγω του μνηοειδούς σχήματός

⁷⁶ Για παράδειγμα βλ. Brisson (1995), Dettori (1996), *Western Greeks* (1996), Chicoteau (1997), Graf (1998). Για μία πρόσφατη σύντομη σύνοψη του θέματος βλ. Κουρσουμής (2000).

⁷⁷ Pugliese Carratelli (1993), 32-35.

⁷⁸ ό.π., 20-31.

⁷⁹ ό.π., 36-37.

⁸⁰ Frel (1994), 183-4, *SEG XLIV* (1994), 750.

⁸¹ Pugliese Carratelli (1993), 40-49.

⁸² ό.π., 43.

του ίσως όπως παρατηρεί ο Τζιφόπουλος να είχε τη χρήση επιστομίου.⁸³ Αν αυτό ισχύει, τότε πρόκειται για το μοναδικό -μέχρι στιγμής- ενεπίγραφο επιστόμιο που αναγράφει εκτενές κείμενο διαλόγου μεταξύ του νεκρού και των φυλάκων του Κάτω Κόσμου.⁸⁴

Τρία ελάσματα, που προέρχονται από τη νεκρόπολη των Θουρίων και χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα π.Χ., παρέχουν ένα διαφορετικό κείμενο.⁸⁵ Εδώ η ψυχή φαίνεται να μιλά όχι στους φύλακες της πηγής αλλά στις θεότητες του Κάτω Κόσμου. Τονίζει την καθαρότητά της και υποστηρίζει ότι η μοίρα και ο κεραυνός την έστειλαν στον Άδη. Και τώρα, ικέτις, έχει φτάσει στον κόσμο της Περσεφόνης που θα τη στείλει να πάρει τη θέση της ανάμεσα στους ευσεβείς.

Το έλασμα της Ρώμης βρέθηκε σε τάφο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και μολονότι ομοιάζει με τα ελάσματα των Θουρίων είναι το μόνο το οποίο αναφέρει το πραγματικό όνομα της νεκρής: πρόκειται για την Καικιλία Σεκουνδίνα.⁸⁶

Δύο ελάσματα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. σε σχήμα κισσόφυλλου από την Περίννα της Θεσσαλίας δίνουν ένα εντελώς διαφορετικό κείμενο από τα προηγούμενα.⁸⁷ Ο νεκρός αναφέρεται ως *τρισόλβιος* αφού τη στιγμή που πεθαίνει την ίδια στιγμή ξαναγεννιέται. Στην Περσεφόνη πρέπει να αποκαλύψει ότι ήταν ο Βάκχος που τον ελευθέρωσε.

Δύο ακόμη ελάσματα από τους Θουρίους εντοπίστηκαν μαζί σε τάφο του Μεγάλου Τύμβου. Το ένα φέρει ακατανόητο κείμενο ή καλύτερα απλή παράθεση γραμμμάτων στη σειρά, ενώ το δεύτερο φέρει κείμενο γραμμένο σε δακτυλικό εξάμετρο.⁸⁸ Ο νεκρός και εδώ χαιρετίζεται ως ευτυχής, αφού έπαθε εκείνο που δεν

⁸³ Τζιφόπουλος (1998), 92. Η Guarducci βλ. σχετικά IC II.xxx.4, εντάσσει το έλασμα αυτό στο κεφάλαιο με τις επιγραφές άγνωστης προέλευσης.

⁸⁴ IC II.xxx.4:

δίψα δ' ήμ' αὔος καὶ ἀπόλ<λυ>μαι· ἀλ<λ>ὰ
πιέν μοι κράνας αἰ<ε>ι<κρό>ω ἐπὶ
δεξιὰ, τῆ κυπ<ά>ριζος. τίς δ' ἐζί; π-
ῶ δ' ἐζί; Γᾶς ήμι <θ>υ<γ>άτηρ καὶ
᾿ωρανῶ ἀστερόεντος.

Την ίδια ανάγνωση δέχεται και ο Τζιφόπουλος (1998), 94. Πρβλ. και Pugliese Carratelli (1993), 43, όπου προτείνεται και η ανάγνωση: στ.4 γ<ε>νε<τήρ> αντί <θ>υ<γ>άτηρ.

⁸⁵ Pugliese Carratelli (1993), 50-61.

⁸⁶ ό.π., 38-39.

⁸⁷ Segal (1990).

⁸⁸ Pugliese Carratelli (1993), 60-61, 66.

είχε μέχρι τώρα πάθει, δηλαδή έγινε θεός αφού όπως το κατσίκι⁸⁹ έπεσε μέσα στο γάλα. Ακολουθώντας τη δεξιά οδό θα φτάσει στα ιερά λιβάδια της Περσεφόνης.

Τέλος, ένα έλασμα από την Ελεύθερα της Κρήτης είναι το μοναδικό ως τώρα που το κείμενό του εξαντλείται σε δύο μόνο στίχους:

[Πλού]τωνι καὶ Φιερω]οπόνει χαίρεν.⁹⁰

Μέσα από τα 20 αυτά ελάσματα παρακολουθούμε την κάθοδο της ψυχής στον Άδη. Η ψυχή -αν ανήκει σε μύστη του Βάκχου- επιθυμεί να φτάσει στον κόσμο της Περσεφόνης και δηλώνοντας την ταυτότητά της να πάρει μία θέση ανάμεσα στους θεούς-όλβιους-ευσεβείς. Ωστόσο η μύηση και μόνο δεν αρκεί. Αν, ακολουθώντας το σωστό (δεξιό) δρόμο, φτάσει τελικά μπροστά στην πύλη του Άδη θα πρέπει να πιει νερό από τη σωστή πηγή, την πηγή της μνήμης και όχι της λήθης και να απαντήσει σωστά στις ερωτήσεις των φυλάκων της. Αφού επιτύχει στην πρώτη αυτή δοκιμασία, η ψυχή θα βρεθεί μπροστά στους θεούς του Κάτω Κόσμου. Για άλλη μια φορά πρέπει να δηλώσει την ουράνια καταγωγή αλλά και τη μύηση από το Βάκχο ώστε η κρίση της Περσεφόνης να της δώσει αυτό που επιθυμεί: την αθανασία.

Ίσως, όπως σημειώνει η Cole, τα κείμενα των ελασμάτων να αντιγράφονται από κείμενα που διαβάζονταν κατά τη διάρκεια της μύησης και τα οποία ο κάθε πιστός θα έπρεπε να απομνημονεύσει.⁹¹ Και πιθανόν σε αυτή την ερμηνεία να κρύβεται και η απάντηση σχετικά με την ποικιλία και ταυτόχρονα την ομοιομορφία των κειμένων. Η αναφορά σε μία κοινή πηγή εξηγεί την ομοιότητα των κειμένων που έχουμε στα χέρια μας. Από την άλλη φαίνεται ότι ήταν επιλογή του κάθε μύστη ποιο κομμάτι θα επέλεγε να χαράξει στο δικό του έλασμα, επιλογή που ενδεχομένως βασιζόταν στη δική του αντίληψη για τη βαρύτητα που αυτό θα είχε.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Bodel ο οποίος υποστηρίζει ότι σε κάποιες περιπτώσεις κειμένων, όπως αυτών στα χρυσά ελάσματα, οι λέξεις έχουν δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με το ίδιο το αντικείμενο, καθώς είναι το τελετουργικό της αναγραφής του κειμένου αυτό που τονίζει τη σημασία και το αποτέλεσμα του.⁹²

Πέρα όμως από τις όποιες παρατηρήσεις έχουν ήδη γίνει από τους μελετητές και όσες θα μπορούσε να κάνει κανείς επιπλέον, δύο είναι τα σημεία που θα έπρεπε

⁸⁹ *Έριφος είναι όνομα του Διονύσου βλ. Giangrande & White (1993), 466.

⁹⁰ Pugliese Carratelli (1993), 65.

⁹¹ Cole (1993), 277.

να τονιστούν καθώς σχετίζονται με τη συζήτηση τη σχετική με τα ενεπίγραφα επιστόμια: **α)** Ο νεκρός-κάτοχος ενός από τα παραπάνω ελάσματα διαφοροποιείται από την ομηρική πίστη για την τύχη των ψυχών. Επιζητά να πει από το νερό της Μνημοσύνης, δηλαδή να μην περιφέρεται σαν σκιά στον Κάτω Κόσμο αλλά να διατηρήσει τη μνήμη του δηλαδή την ταυτότητά του και **β)** να περάσει με επιτυχία τις δοκιμασίες και την κρίση των θεών του Κάτω Κόσμου για να επιτευχθεί ο σκοπός της μύησης.

3.2 Άλλες πηγές για την ορφικο-διονυσιακή πίστη

Δεν είναι λίγα τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στα οποία οι σύγχρονοι μελετητές εντοπίζουν επιρροές από την ορφική και διονυσιακή λατρεία ή αναφορές σε αυτή.⁹³ Ανάμεσά τους οι *Βάκχες* του Ευριπίδη,⁹⁴ οι *Βάτραχοι* του Αριστοφάνη⁹⁵ και κάποια από τα Πλατωνικά έργα.⁹⁶

Εκτός όμως από τη λογοτεχνία πληροφορίες για τη συγκεκριμένη(-ες) λατρεία(-ες) αντλούμε και από άλλες κατηγορίες αντικειμένων εκτός των χρυσών ενεπίγραφων ελασμάτων.

Από ταφική πυρά του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στο Δερβένι, προέρχεται ο μοναδικός πάπυρος με το παλαιότερο δείγμα ελληνικής γραφής που έχει μέχρι στιγμής ανακαλυφθεί στον ελλαδικό χώρο.⁹⁷ Επάνω του αναγράφεται κείμενο που κατατάσσεται στην ορφική γραμματεία και εκτός των άλλων περιλαμβάνει μία θεογονία διαφορετική από αυτή του Ησιόδου, πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τις θεογονικές και κοσμογονικές απόψεις του κύκλου των Ορφικών.⁹⁸

⁹² Bodel (2001), 23.

⁹³ Βλ. σχετικά Bowie (1999), 230-231.

⁹⁴ Cole (1980), Fol (1989).

⁹⁵ Βλ. και Brown (1991), ο οποίος θεωρεί ότι τα μυστήρια που υπονοούνται στο κείμενο του Αριστοφάνη δεν είναι άλλα από τα Ελευσίνια. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Bowie (1999), 227-229, θεωρώντας ότι ο χορός του δράματος συναποτελείται από μύστες των Ελευσινίων, ωστόσο διαπιστώνει και μία παράλληλη παρουσία στοιχείων της ορφικής και της διονυσιακής λατρείας στο κείμενο του Αριστοφάνη.

⁹⁶ Ο Πλάτων, όπως έχει υποστηριχθεί, προσφέρει στοιχεία για την πυθαγόρεια φιλοσοφία και εμπνέεται από αυτή όπως και οι επίγονοί του, βλ. σχετικά Kirk et al. (1990), 222-223.

⁹⁷ Βλ. Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 148-150, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁸ Ο νεκρός του τάφου Α στον οποίο ανακαλύφθηκε ο πάπυρος δεν φαίνεται να ανήκει σε κύκλο ορφικών αλλά ίσως υπήρξε αναγνώστης ή υπομνηματιστής ανάλογων κειμένων με αυτό του παπύρου, ό.π., 149. Βλ. και Kirk et al. (1990), 45, όπου αναφέρεται ότι ο συγγραφέας του κειμένου αυτού ήταν εξοικειωμένος με τη σκέψη του Αναξαγόρα και του Διογένη του Απολλωνιάτη. Πρβλ. και Burkert (1986), 4-5, ο οποίος προτείνει σαν συγγραφέα του κειμένου τον Στησίμβροτο από τη Θάσο, του

Μία τοιχογραφία σε ρωμαϊκή κατακόμβη του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. φαίνεται ότι εικονογραφεί τμήμα της αφήγησης των χρυσών ελασμάτων. Σε έναν από τους τοίχους νεκρικού θαλάμου απεικονίζεται μπροστά από μνημειώδες κτίσμα γυναικεία μορφή κοντά σε πηγή νερού και από την άλλη πλευρά μία δεύτερη πηγή δίπλα από την οποία ορθώνεται λευκό κυπαρίσσι.⁹⁹ Η παράσταση σε συνδυασμό με την επιγραφή του θαλάμου που ανήκει στην κατηγορία των *refrigeriorum*, οδήγησε τον Chicoteau στην υπόθεση ότι η μορφή αυτή είναι η Μνημοσύνη που υποδέχεται το νεκρό μύστη στον Κάτω Κόσμο.¹⁰⁰

Άλλη τοιχογραφία, στην «Ομηρική οικία» της Πομπηίας του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., παρουσιάζει τρεις μορφές, δύο γυναικείες και μία αντρική δίπλα σε βάρκα [Εικ. 2]. Η ερμηνεία που έχει δοθεί από το Rostovtzeff ταυτίζει τη μία γυναικεία μορφή με τη Μνημοσύνη και την ανδρική με το Χάροντα. Σύμφωνα με αυτή η Μνημοσύνη οδηγεί την ψυχή μίας νεκρής στον Κάτω Κόσμο. Ο Nilsson διαφωνεί με την ταύτιση των μορφών και προτιμά να δει στη μορφή του άνδρα έναν σύμβουλο -σχετικά με τα μυστικά της μετά θάνατον ζωής- που μιλά σε νεοφώτιστη γυναίκα η οποία συνοδεύεται από μία μνημένη.¹⁰¹

Μία άλλη ρωμαϊκή οικία, της εποχής του Καίσαρα, η καλούμενη Βίλα των Μυστηρίων στην Πομπηία, κοσμείται με παραστάσεις που ερμηνεύονται ως «ιεροφαντικές». Στις παραστάσεις της ζωφόρου της ο Burkert αναγνωρίζει σειρά μνητικών τελετών που ξεκινούν από τον καθαρισμό του νέου μύστη για να καταλήξουν στην αποκάλυψη του Διονύσου με την επίδειξη του ιερού φαλλού.¹⁰²

Εκτός από τα ελάσματα που αναφέρθηκαν, μία σειρά οστείνων πλακιδίων από την Ολβία του Εύξεινου Πόντου, που ανακαλύφθηκαν το 1951 και δημοσιεύθηκαν το 1978, αποδεικνύουν ότι η ορφικο-διονυσιακή λατρεία βρισκόταν, στην περιοχή αυτή,

οποίου η δράση τοποθετείται γύρω στα 420 π.Χ. Υποστηρίζει, δε, ότι ο χαρακτηρισμός του παυρικού κειμένου ως «ωπομνηματικού» είναι ανεπαρκής. Βλ. ακόμη Tsantsanoglou (1997), 98, ο οποίος θεωρεί ότι αν και το κείμενο έχει διδακτικό χαρακτήρα θα πρέπει να είναι έργο «ιερουργού» που επιθυμεί να διαδώσει τα «επαγγελματικά του μυστικά» στους πιστούς.

⁹⁹ Πρόκειται για τον θάλαμο C του υπογείου Viale Manzoni. Όπως παρατηρεί ο Chicoteau οι περισσότεροι μελετητές αναφέρουν τη σκηνή ως «ειδυλλιακή ποιμενική σκηνή» και τη συνδέουν με τη σκηνή της Οδύσσειας που εικονίζεται ακριβώς πάνω από αυτή. Μία από τις ερμηνείες που έχουν δοθεί είναι ότι πρόκειται για το επεισόδιο της Κίρκης, βλ. σχετικά Chicoteau (1997), 81.

¹⁰⁰ Η επιγραφή αναφέρει το όνομα του νεκρού Remius Celerinus και το ρήμα *refrigrum* (=αναψύχω) βλ. ό.π., 81-82.

¹⁰¹ Nilsson (1985), 126-127, εικ. 34.

¹⁰² Βλ. Burkert (1997), 116-117, 76-78 εικ. 5-7.

σε άνθηση ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁰³ Σε ένα από αυτά τα πλακίδια αναφέρονται οι λέξεις *βίος-θάνατος-βίος*, που συνιστούν σαφή ένδειξη για την πίστη στη μεταθανάτια ζωή, καθώς και η λέξη *αλήθεια* που η κατάκτησή της διαφοροποιεί με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τους μνημένους από τους αμύητους.¹⁰⁴ Επιπλέον, όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, ο βασιλιάς της πόλης Σκύλης ήταν μύστης της λατρείας του Βάκχειου Διονύσου.¹⁰⁵

Ένα χρυσό έλασμα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. που ήταν τυλιγμένο σε σχήμα κυλίνδρου βρέθηκε στο Ν. νεκροταφείο των Φερών της Θεσσαλίας και αναφέρει στην επιγραφή του τη θεότητα Βριμώ,¹⁰⁶ που ταυτίζεται ίσως με την Περσεφόνη και τον γιο της Ανδρικεπαιδόθυρσο,¹⁰⁷ ο οποίος ταυτίζεται με το Διόνυσο [*Εικ. 3*]. Οι δύο αυτές θεότητες του Κάτω Κόσμου λατρεύονταν όπως αναφέρει ο Χρυσοστόμου στα τοπικά μυστήρια από ομάδα Ορφικών.¹⁰⁸ Οι λέξεις που αναγράφονται στο έλασμα θεωρούνται ως συνθήματα με τα οποία αναγνωρίζονταν οι μύστες μεταξύ τους ή με τους φύλακες του Κάτω Κόσμου.¹⁰⁹

3.3 Η σχέση με την αιγυπτιακή παράδοση

Ένας από τους μελετητές που έχει υποστηρίξει τη σύνδεση της ορφικο-διονυσιακής λατρείας με την αιγυπτιακή είναι ο Merkelbach, ο οποίος υποστηρίζει ότι

¹⁰³ West (1982), 17. Το κείμενο αναφέρεται ως Βίος Θάνατος Βίος| Αλήθεια| Διόνυσος| Όρφικοί από τον Dubois (1996), 154, ενώ ο West (1982), 22 προτείνει Διο[νύσωι] Όρφικῶι ή Όρφικῶν. Το όνομα του Διονύσου σε συνδυασμό με αυτό του Ορφέα απαντά και σε ένα περίαπτο από αιματίτη στο Μουσείο του Βερολίνου καθώς και σε σειρά κοσμημάτων (δακτυλιόλιθων (;) της Βιβλιοθήκης Marucelliana της Φλωρεντίας, του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. με τη μορφή: Όρφέος Βακχικός, βλ. σχετικά Mastrocinque (1993). Για τα πλακίδια της Ολβίας βλ. και Vinogradov (1991) και Dettori (1996).

¹⁰⁴ West (1982), 18-20.

¹⁰⁵ Ηρόδοτος, *Ίστοριῶν* IV, 78.12-80.21.

¹⁰⁶ Χρυσοστόμου (1992)α, 133. Το όνομα της Βριμούς σύμφωνα με την άποψή του προέρχεται ίσως από το ουσιαστικό βριμή που σημαίνει «δύναμη η οποία ξεσηκώνει φόβο». Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Βριμώ είναι η φοβερή, η ισχυρή, η οργισμένη θεά του Κάτω Κόσμου, και του θανάτου, η οποία βγάζει δυνατή και οργισμένη φωνή, προκαλώντας φόβο και τρόμο στους θνητούς».

¹⁰⁷ Ο Χρυσοστόμου αναλύει το όνομα αυτό στις λέξεις άνήρ, παῖς, θύρσος με το συνδετικό κε. Εξετάζει, ωστόσο, και την πιθανότητα να έχει γίνει εξελληνισμός του ανατολίτικου θεού Ηρικεπαίου που αναφέρεται στα ορφικά κείμενα, ό.π., 131.

¹⁰⁸ Χρυσοστόμου (1990), 344 εικ. 9, Χρυσοστόμου (1992)α, 127 και 138, σχ. 1 και εικ. 9. Μία επιγραφή σε μαρμάρινη στήλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. αναφέρεται στη λατρεία του Διονύσου στην περιοχή των Φερών, ο οποίος στο επίγειο της πόλης, τις Παγασές, αναφέρεται ως Πέλεκυς και έχει ως έμβλημα το διπλό πέλεκυ, ό.π., 124.

¹⁰⁹ Χρυσοστόμου (1992)α, 127-128. Ο μελετητής (σελ. 136) τονίζει ότι αν και υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των δύο αυτών θεών με τις θεότητες που αναφέρονται στα έλασματα της Πελίννας (Περσεφόνη και Βάκχιος) δεν είναι όμως ταυτόσημες.

η ορφική διδασκαλία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αιγυπτιακή παράδοση, όπως προκύπτει από τη σύγκριση που κάνει ανάμεσα στα κείμενα των χρυσών ελασμάτων και το αιγυπτιακό Βιβλίο των Νεκρών.¹¹⁰

Πράγματι τα ξόρκια του αιγυπτιακού *Βιβλίου των Νεκρών* αλλά και οι πάπυροι των σαρκοφάγων, γνωστοί ως *Coffin Texts*, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με την ορφική διδασκαλία για την τύχη των νεκρών. Σύμφωνα με την αιγυπτιακή παράδοση ο νεκρός πρέπει να περάσει μία διαδικασία κρίσης πριν πάρει τη θέση του στον Κάτω Κόσμο. Στον πάπυρο του Hunefer της 19^{ης} Δυναστείας (1285 π.Χ. περίπου) βλέπουμε το νεκρό με τη συνοδεία του θεού Άνουβη να στέκεται μπροστά στο ζυγό της Αλήθειας [*Εικ. 4*]. Ο ζυγός αυτός, που στην κορυφή του φέρει τη μορφή της θεότητας της τάξης και της αλήθειας Μαάτ, έχει στον ένα δίσκο την καρδιά του νεκρού και στον άλλο το φτερό της αλήθειας, σύμβολο της Μαάτ. Ο Θωθ καταγράφει το αποτέλεσμα του ζυγίσματος και το αναφέρει στον Όσιρη, που είναι και ο τελικός κριτής και στον οποίο πρέπει ο νεκρός να απολογηθεί.¹¹¹

Η ακολουθία αυτής της αιγυπτιακής κρίσης αναμφίβολα θυμίζει τα κείμενα των χρυσών ελασμάτων και, όπως σημειώνει ο Burkert, οι αναφορές στις τιμωρίες και τα δικαστήρια του Κάτω Κόσμου στον κύκλο των Ορφικών πιθανόν έχουν αιγυπτιακή επίδραση.¹¹²

Ωστόσο στην περίπτωση των ελασμάτων, δεν γίνεται καμία ευθεία αναφορά σε ζυγό.¹¹³ Είναι αλήθεια ότι στο κείμενο των *Βατράχων* του Αριστοφάνη, το οποίο περιέχει στοιχεία της ορφικής πίστης, ο ζυγός παρουσιάζεται να κρίνει τους δύο τραγικούς ποιητές, τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη, ενώπιον του Διονύσου και του Πλούτωνα. Ο αγώνας λόγων όμως μεταξύ των δύο ποιητών αν και σχετίζεται με την τύχη τους από 'κεί και πέρα δεν είναι καθαρά αξιολογικός αλλά κυρίως συγκριτικός.

¹¹⁰ Merkelbach (1999). Ο Ηρόδοτος είναι ο πρώτος που αναφέρει ότι οι Ορφικοί και οι Βακχευτές έχουν όμοια ταφικά έθιμα και πως κοινή πηγή και των δύο λατρειών είναι οι αιγυπτιακές και πυθαγόρειες ταφικές πρακτικές, βλ. Ηρόδοτος, *Ίστοριών* II, 81, 1-9.

¹¹¹ Βλ. Lesko (1995), 1768, όπου αναφέρεται ότι στο κεφάλαιο 125 του Βιβλίου των Νεκρών εκτός από τη διαδικασία του ζυγού δίνεται και ένας κατάλογος αμαρτιών τις οποίες πρέπει ο άνθρωπος να αποφύγει ώστε να βρεθεί μπροστά στον Όσιρη. Για τις απαγορεύσεις που επέβαλε ο Ορφισμός στους πιστούς βλ. Kirk et al. (1990), 236-237 και Guthrie (2000), 304-306.

¹¹² Burkert (1993), 413.

¹¹³ Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία που μας δίνει ο Πορφύριος, σχετικά με τις ηθικές διδασκαλίες του Πυθαγόρα, βλ. Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος* 42, 1-2, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται:

ἦν δὲ καὶ ἄλλο εἶδος τῶν συμβόλων τοιοῦτον. ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν, τοῦτ' ἔστι μὴ πλεονεκτεῖν.

Το ίδιο υποστηρίζει η Μιχαηλίδου και για την ομηρική *ψυχοστασία* -για την οποία προτιμά τον όρο *κηροστασία*- όπου ο Δίας ως κριτής τοποθετεί στο ζυγό του τις *κήρες* των αντιπάλων και αποφασίζει ποιος θα πεθάνει.¹¹⁴ Απεικονίσεις αυτής της κρίσης απαντούν στην αρχαϊκή μελανόμορφη αγγειογραφία, όπου συχνά οι μορφές των πολεμιστών αποδίδονται φτερωτές· πρόκειται, ουσιαστικά, για την απόδοση της ψυχής τους.¹¹⁵

Η ιδέα της απολογίας και κρίσης του νεκρού φαίνεται να είναι η ίδια και οι ομοιότητες δεν σταματούν εδώ. Η δίψα της ψυχής όπως δηλώνεται στα χρυσά ελάσματα απαντά και στην αιγυπτιακή νεκρική γραμματεία και τέχνη. Σε παραστάσεις από αιγυπτιακούς τάφους βλέπουμε τους νεκρούς και συχνά και τις ψυχές τους με το σώμα πουλιού, να πίνουν από το νερό που τους προσφέρει μία προσωποποιημένη συκομουριά.¹¹⁶ Στους πρώτους αιώνες της ρωμαιοκρατίας της Αιγύπτου χρονολογούνται 19 κείμενα που αναφέρονται στο *ψυχρόν ύδωρ* που θα λάβει ο νεκρός από τον Όσιρη.¹¹⁷ Η Delia υποστηρίζει την επίδραση των αιγυπτιακών εθίμων στην ορφική διδασκαλία και, παρόλο που η χρονολόγηση όλων αυτών των κειμένων έπεται των ελασμάτων, θεωρεί ότι και πρώιμα στοιχεία της αιγυπτιακής παράδοσης που αναφέρονται στην ικανοποίηση της δίψας του νεκρού, αν και δεν το μαρτυρούν με σαφήνεια, σχετίζονται άμεσα με τον Όσιρη.¹¹⁸

Την αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο Zuntz θεωρώντας ότι η αναφορά στο ψυχρό ύδωρ πρέπει να θεωρηθεί ελληνική επίδραση στη λατρεία του Όσιρη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.¹¹⁹ Αλλά και ο Rohde παλαιότερα τόνιζε την απουσία του συγκεκριμένου τύπου-φράσης από την αιγυπτιακή παράδοση. Σύμφωνα με την άποψή του ο τύπος αυτός δηλώνει συγχώνευση από μέρους των Αιγυπτίων-Ελλήνων του ελληνικού τύπου για το νερό της Μνημοσύνης και της αιγυπτιακής παράδοσης, που συχνά αναφέρεται σε νερό που ξεδιψά τους νεκρούς.¹²⁰

Άλλη μία ομοιότητα με την αιγυπτιακή παράδοση είναι και η χρήση συγκεκριμένων λέξεων με τις οποίες η ψυχή του νεκρού περνά τις πύλες του Κάτω

¹¹⁴ Μιχαηλίδου (2000), 146. Η Μιχαηλίδου αναφέρει ότι η ερμηνεία ως ζυγού ψυχοστασίας δόθηκε με αφορμή την εύρεση του χρυσού ζυγού στον τάφο III των Μυκηνών, θεωρεί ωστόσο ότι οι περισσότεροι ζυγοί που βρέθηκαν σε τάφους ήταν χρηστικοί (σελ. 141).

¹¹⁵ Βλ. σχετικά Σταμπολίδης (1996), 194-195, εικ. 215, 216.

¹¹⁶ Για περισσότερες εικόνες βλ. και Merkelbach (1999), 3-5. Σχέδιο αδημοσίευτης στήλης του Μουσείου του Λούβρου παραθέτει ο Κουρσουμής (2000), 42.

¹¹⁷ Δοί σοι ό Όσειρις τὸ ψυχρόν ύδωρ, βλ. Delia (1992), 181 και 189-190 appendix.

¹¹⁸ Delia (1992), 182 κ.εξ. Βλ. και Merkelbach (1999), 4-5.

¹¹⁹ Zuntz (1971), 370-371.

Κόσμου. Σύμφωνα με το Βιβλίο των Νεκρών ο νεκρός θα συναντήσει εκεί τρεις φύλακες, των οποίων τα ονόματα θα πρέπει να γνωρίζει ώστε να του επιτραπεί να περάσει,¹²¹ αντίστοιχη αντίληψη με αυτή που παρουσιάζεται στα χρυσά ελάσματα.

¹²⁰ Rohde (1987), 543 και 576 σημ. 152.

¹²¹ Εκτός από τα ονόματα των φυλάκων, ο νεκρός θα πρέπει να γνωρίζει και τις ονομασίες όλων των όντων και των φυσικών στοιχείων που θα συναντήσει στον Κάτω Κόσμο, βλ. Lesko (1995), 1766 και 1789.

Ενεπίγραφα επιστόμια

4.1 Ενεπίγραφα επιστόμια

Όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, οι μελετητές αναφέρονται στο έθιμο κάλυψης του προσώπου του νεκρού αποδίδοντάς το τόσο σε αισθητικούς-πρακτικούς λόγους όσο και σε εσχατολογικές δοξασίες. Πράγματι τα μάτια, ως όργανο πρόσληψης των πληροφοριών του περιβάλλοντος, είναι ουσιαστικά το μέσο κατανόησης της πραγματικότητας, ενώ το στόμα είναι φορέας του λόγου, τόσο με την έννοια της λογικής όσο και με την έννοια των λέξεων που την εκφράζουν. Εξάλλου, με την αρχαία αλλά και την πιο σύγχρονη αντίληψη, ο άνθρωπος με τα μάτια κλειστά προσλαμβάνεται είτε ως νεκρός είτε ως κοιμώμενος. Αυτό ενισχύεται και από τη μυθολογία σύμφωνα με την οποία ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι δίδυμοι αδελφοί και γιοι της Νύχτας, αλλά και από την εικονογραφία καθώς οι δυο τους παριστάνονται να μεταφέρουν νεκρούς -με τη συνοδεία του χθόνιου Ερμή- στον Κάτω Κόσμο.

Τα ενεπίγραφα επιστόμια δηλώνουν ξεκάθαρα και μία άλλη πρόθεση: οι χρήστες τους υιοθετώντας την ήδη υπάρχουσα συνήθεια του επιστομίου αντιμετωπίζουν το αντικείμενο αυτό -αντιστρέφοντας τη χρήση του- και ως φορέα του λόγου του νεκρού. Έτσι, πάνω σε ορισμένα επιστόμια είναι χαραγμένο το όνομα του νεκρού και συχνά η λέξη *μύστης* ή λέξεις χαιρετισμού προς τις θεότητες του Κάτω Κόσμου. Με τον τρόπο αυτό, χωρίς να μειώνεται η αξία της χρήσης του επιστομίου ως κάλυψη του στόματος με όλες τις προαναφερθείσες ιδιότητες, δίνεται ταυτόχρονα στο νεκρό η δυνατότητα να δηλώσει την ταυτότητά του, αυτή του μνημένου, και έτσι να διεκδικήσει στον κόσμο των νεκρών τη θέση του ανάμεσα στους άλλους μύστες.¹²²

Ο αριθμός αυτών των επιστομίων είναι περιορισμένος. Για τρία από αυτά οι ανασκαφείς μας πληροφορούν ότι εντοπίστηκαν στο χώρο του κρανίου,¹²³ ένα μαζί με τα υπολείμματα των οστών που είχαν καεί -όπου φυσικά δεν μπορούμε να μιλάμε για βέβαιη χρήση επιστομίου- και για τα υπόλοιπα είτε δεν αναφέρεται ο χώρος εύρεσης

¹²² Βλ. και Dickie (1995), 83, ο οποίος εκφράζει την άποψη ότι ο ρόλος των επιστομίων ήταν ουσιαστικά να «μιλούν» εκ μέρους του νεκρού μύστη, γι' αυτό και τοποθετούνταν στα χείλη. Βλ. και Bodet (2001), 24, ο οποίος αναφερόμενος στα ορφικά ελάσματα τονίζει ότι τοποθετούνταν στο στόμα των νεκρών ώστε τα κείμενα που είναι χαραγμένα επάνω τους να προφέρονται γρήγορα και εύκολα.

¹²³ Μόνο ο Θέμελης (1991), 149, εικ. 3, δημοσιεύει σχεδιαστική απόδοση του τάφου της Φιλημήνας, βλ. *Πίν.* 137^α, όπου με τον αριθμό 15 σημειώνεται η ακριβής θέση εύρεσης του αντικειμένου.

στον τάφο ή προέρχονται από συλημένους τάφους και είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση. Έτσι αν και όλα τα χρυσά φύλλα αυτού του μέρους έχουν ενταχθεί στην κατηγορία των ενεπίγραφων επιστομίων, αυτό δεν γίνεται χωρίς κάποια επιφύλαξη.

Ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιεί επίσης τα επιστόμια αυτά από εκείνα του πρώτου μέρους είναι και η απουσία οπών για την πρόσδεση. Φαίνεται πως αυτό που ενδιέφερε περισσότερο το «χρήστη» ήταν να τοποθετηθεί το έλασμα μέσα στον τάφο και όχι η καλύτερη δυνατή στερέωσή του.

4.2 Τα αντικείμενα

Από την περιοχή της Μακεδονίας και συγκεκριμένα από τάφους που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. προέρχονται: ένα έλασμα με χαραγμένο πάνω του το όνομα Φυλομάγα από τη Μεθώνη¹²⁴ [Πίν. 132], άλλα δύο φυλλόσχημα ελάσματα με εγχάρακτα τα ονόματα των νεκρών, το ένα με το όνομα 'Ηγησίσκα [Πίν. 133] και το άλλο με το όνομα Φιλοξένα [Πίν. 135], από την Πέλλα.¹²⁵ Από την περιοχή της Πελοποννήσου προέρχονται άλλα τέσσερα ελάσματα: από δύο ελληνιστικούς τάφους του Αιγίου ένα αμυγδαλόσχημο φύλλο με την επιγραφή Φίλων μύστας [Πίν. 139] και ένα άλλο φυλλόσχημο με αντίστοιχη επιγραφή Δεξιλαος μύστας¹²⁶ [Πίν. 140], από εγχυτρισμό σε πίθο των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στην αρχαία Ήλιδα ένα ρομβοειδές επιστόμιο με το όνομα Εύξένη¹²⁷ [Πίν. 136] και τέλος από την ίδια θέση, από τάφο του 3^{ου} αιώνα π.Χ., ένα φύλλο -πιθανόν μυρτιάς- με εγχάρακτο το όνομα Φιλημήνα¹²⁸ [Πίν. 137]. Ακόμη ένα έλασμα σχήματος φύλλου δάφνης επίσης από ελληνιστικό τάφο του Αιγίου, φέρει εγχάρακτη τη λέξη μύστης χωρίς να αναφέρει το όνομα του νεκρού¹²⁹ [Πίν. 138].

¹²⁴ Σχετικά με το όνομα Φυλομάγα ο Μπέσιος (1986), 142-3 σχολιάζει ότι είναι το αντίστοιχο του Φυλομάχη στη μακεδονική διάλεκτο.

¹²⁵ Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1992), 127-8 όπου το όνομα 'Ηγησίσκα αναφέρεται ως υποκοριστικό του 'Ηγησώ (σημ. 4) και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989), 95 αντίστοιχα.

¹²⁶ Παπακώστα (1987), 153.

¹²⁷ Παπαθανασόπουλος (1969), 153.

¹²⁸ Ο Θέμελης (1991), 146-149 και 154 αρ. 15, υποστηρίζει ότι το έλασμα, το οποίο εντοπίστηκε κάτω από τα οστά του κρανίου, είχε τη χρήση «δανάκης» περισσότερο παρά κοσμήματος.

¹²⁹ Παπαποστόλου (1977), 94.

Η ύπαρξη της λέξης *μύστης* και η εύρεση δύο ακόμη επιστομίων το ένα στην Πέλλα και το άλλο στην Κρήτη συνέδεσαν τα παραπάνω επιστόμια με την ύπαρξη κάποιας μυστηριακής λατρείας, της οποίας μύστης θα ήταν ο νεκρός κάτοχός τους.

Το επιστόμιο από την Πέλλα σε σχήμα φύλλου δάφνης φέρει στικτή επιγραφή σε τρεις στίχους: Φερσεφόνη| Ποσειδίππος μύστης| εύσεβής και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹³⁰ [Πίν. 134].

Το επιστόμιο αυτό όχι μόνο περιλαμβάνει τη λέξη μύστης αλλά και το όνομα της θεάς του κάτω κόσμου Περσεφόνης. Σύμφωνα με την ανασκαφέα το όνομα Ποσειδίππος είναι πολύ διαδεδομένο σε όλο τον ελληνικό κόσμο και ιδιαίτερα στη Μακεδονία.¹³¹ Συγκεκριμένα αναφέρει τον επιγραμματοποιό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ποσειδίππο που καταγόταν από την Πέλλα και έζησε στην Αλεξάνδρεια αλλά και πολλούς ενσφράγιστους αμφορείς της ομάδας του Παρμενίσκου με το ίδιο όνομα, από την αγορά της πόλης.¹³²

Η αναφορά αυτή του ονόματος της Περσεφόνης σε επιγραφή είναι η πρώτη που απαντά στην Πέλλα και η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη σημειώνει ότι συνιστά στοιχείο για ύπαρξη μυστηριακής λατρείας της θεάς του Κάτω Κόσμου στην περιοχή.¹³³ Ο Dickie, από την άλλη πλευρά, συσχετίζοντας το επιστόμιο αυτό με τα νεκρικά ελάσματα από την Περίνα της Θεσσαλίας, που αναφέρονται επίσης στην Περσεφόνη αλλά και στο Διόνυσο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αναμφίβολα το επιστόμιο του Ποσειδίππου σχετίζεται με τη διονυσιακή μυστηριακή λατρεία. Έτσι ερμηνεύει την παρουσία του ονόματος της Περσεφόνης ως επίκληση ή άμεση επικοινωνία του νεκρού μύστη με τη θεά, ώστε να του αποδώσει τη θέση του ανάμεσα στους άλλους μύστες του Κάτω Κόσμου.¹³⁴

Με την ίδια λογική ο Dickie ερμηνεύει και τα υπόλοιπα ενεπίγραφα επιστόμια, ακόμη και όσα δεν αναφέρουν τη λέξη μύστης, ως συντομευμένες εκδοχές

¹³⁰ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989), 95.

¹³¹ ό.π., 95-96, και ιδιαίτερα σημ. 19 και σημ. 18 για τον τύπο του ονόματος της θεάς Φερσεφόνη αντί Περσεφόνη για τον οποίο η ίδια σημειώνει ότι είναι κοινός σε επιτύμβια επιγράμματα.

¹³² ό.π., 96, σημ. 20. Βλ. και Dickie (1995), 83-84 ο οποίος προσθέτει επιπλέον στοιχεία για τον επιγραμματοποιό και θεωρεί ότι από το έργο του προκύπτει ότι ήταν μύστης της λατρείας Διονύσου-Περσεφόνης. Επίσης, βλ. Dickie (1994), όπου συζητεί ένα μαρμάρινο άγαλμα στο μουσείο του Βατικανού, που στη βάση του φέρει το όνομα Ποσειδίππος, και θεωρεί ότι αποδίδει τον Πελλαιό επιγραμματοποιό, αλλά και Rossi (1996).

¹³³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989), 97. Βλ. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989-91), 80, όπου προστίθενται και τα ονόματα άλλων δύο χθόνιων θεοτήτων του Διονύσου και της Αφροδίτης, ως μέλη με εξέχουσα θέση στο πάνθεον αυτής της λατρείας.

¹³⁴ Dickie (1995), 82.

των πιο μακροσκελών κειμένων της λατρείας αυτής, κατηγορία στην οποία ανήκουν και αυτά των Θουρίων.¹³⁵

Η εύρεση του επιστομίου από το Σφακάκι Ρεθύμνου φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Το ελλειψοειδές αυτό έλασμα -που εντοπίστηκε «κολλημένο» στην κάτω σιαγόνα του νεκρού- φέρει εμπίεστη-εγχάρακτη σε δύο στίχους την επιγραφή: Πλούτωνι Φερσεφόνη και χρονολογείται ανάμεσα στο 25 π.Χ. και το 40 μ.Χ.¹³⁶ [Πίν. 141]. Το έλασμα δεν περιέχει καμία πληροφορία για το νεκρό όπως αυτά που προαναφέρθηκαν. Αντίθετα πρόκειται για ένα «χαιρετισμό» προς τις δύο θεότητες του Κάτω Κόσμου. Η αναφορά του ονόματος του Πλούτωνα και η ύπαρξη του ελάσματος με το σχεδόν πανομοιότυπο κείμενο -[Πλού]τωνι καὶ Φιερσο]πόνοι χαίρεν- που προέρχεται από την Ελεύθερνα,¹³⁷ μια περιοχή που βρίσκεται πολύ κοντά στο Σφακάκι, προσθέτουν ένα ακόμη στοιχείο στην ερμηνεία των ελασμάτων του τύπου.

4.3 Τα ελάσματα και τα αγγεία του Κάτω Κόσμου

Σε κανένα άλλο έλασμα της ομάδας των ορφικο-διονυσιακών εκτός του επιστομίου από το Σφακάκι και του ελάσματος από την Ελεύθερνα δεν υπάρχει αναφορά του ονόματος του θεού του Κάτω Κόσμου. Ο Τζιφόπουλος προτείνει την κυριαρχία της μορφής του θεού στην τοπική παράδοση των ελασμάτων της Κρήτης, σε σχέση με την αντίστοιχη της συντρόφου του Περσεφόνης στα ελάσματα της Μακεδονίας και της Μεγάλης Ελλάδος. Στηρίζει την άποψη αυτή και σε μία μοναδική παράσταση ερυθρόμορφου κρατήρα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. του ζωγράφου του Δαρείου στην οποία αποδίδεται ο Κάτω Κόσμος και σήμερα εκτίθεται στο μουσείο του Τολέδο¹³⁸ [Εικ. 5]. Στην παράσταση αυτή κεντρική θέση κατέχει ο Πλούτωνας μαζί με την Περσεφόνη και το ζεύγος περιστοιχίζουν μια σειρά μορφών μεταξύ των οποίων ο Ερμής και ο Διόνυσος. Σύμφωνα με την άποψη που διατυπώνει δεν εξοστρακίζεται η Περσεφόνη από τη θέση που κατέχει στη μύηση αλλά η ερυθρόμορφη παράσταση και η ύπαρξη των κρητικών ελασμάτων υποδηλώνουν ένα ακόμη βήμα στο ταξίδι του νεκρού στον Κάτω Κόσμο τη συνάντησή του με τον

¹³⁵ Βλ. Dickie (1995), 83, όπου σωστά σημειώνεται και η πανομοιότητα των δύο φύλλων από την Πέλλα δηλαδή των επιστομίων της Φιλοξένας και του Ποσίδειππου. Την άποψη αυτή δέχεται και ο Τζιφόπουλος βλ. Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 350.

¹³⁶ Gavrilaki & Tzifopoulos (1998).

¹³⁷ Σχετικά με το έλασμα αυτό βλ. IC II.xii.31 και Pugliese Carratelli (1993), 65.

Πλούτωνα και την τελική κρίση του από αυτόν και μόνο.¹³⁹ Η παρουσία του Διονύσου στη σκηνή υποδηλώνει σύμφωνα με το μελετητή τη μεσολάβηση του θεού για λογαριασμό του πιστού και μάλιστα στην περίπτωση των ελασμάτων και την ανάγνωση των λέξεων που γράφονται σε αυτά.¹⁴⁰

Διαφορετική άποψη εκφράζουν οι Ples Johnston και McNiven οι οποίοι δημοσιεύουν τον κρατήρα. Η παρουσία του Διονύσου στον Κάτω Κόσμο και κυρίως η χειραψία ανάμεσα στο θεό και τον Πλούτωνα ερμηνεύεται από τους δύο μελετητές ως αναγνώριση της εξουσίας του Βάκχου πάνω στην τύχη των ψυχών των νεκρών μυστών του. Η παρέμβαση του θεού όμως, όπως υποστηρίζουν, σταματά στην επίγεια προσφορά της μύησης στα μυστήρια -που εξασφαλίζουν στην ψυχή του μνημένου διαφορετική τύχη από αυτή των αμήτων- και δεν υποδηλώνει υποδοχή τους από τον ίδιο στον Κάτω Κόσμο.¹⁴¹

Το θέμα του Κάτω Κόσμου είναι πολύ διαδεδομένο στην κατω-ιταλιώτικη αγγειογραφία και ιδιαίτερα στην περιοχή της Απουλίας.¹⁴² Η παρουσία του Διονύσου ωστόσο σε αυτές τις παραστάσεις περιορίζεται στη μία και μοναδική του κρατήρα του Τολέδο που προαναφέρθηκε.¹⁴³ Το θέμα είναι γνωστό και από την *Νέκνια* του Πολυγνώτου στη Λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς, την οποία περιγράφει ο Πausανίας. Ωστόσο μία σημαντική διαφορά που εντοπίζεται ανάμεσα στο έργο αυτό της μεγάλης ζωγραφικής και στα Απουλικά αγγεία είναι η απουσία του θεϊκού ζεύγους Πλούτωνα - Περσεφόνης από το πρώτο.¹⁴⁴

Η ερμηνεία του Τζιφόπουλου σχετικά με τον κρατήρα του Τολέδο είναι ίσως επηρεασμένη από τις απόψεις για αιγυπτιακή επίδραση στον ορφισμό, και μπορεί να

¹³⁸ Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 353-354.

¹³⁹ ό.π., 354.

¹⁴⁰ ό.π. Έχει υποστηριχθεί και η ταύτιση Διονύσου και Άδη που διατυπώθηκε ήδη από την αρχαιότητα από τον Ηράκλειτο βλ. Ηράκλειτος, Αποσπάσματα 15.3-4:

.... ώυτὸς δὲ Ἄιδης καὶ Διόνυσος, ὅτεωι
μαίνονται καὶ ληναΐζουσιν.

Βλ. και Nilsson (1985), 118, ο οποίος αναφέρει και την ταύτιση του Πλούτου -θεού της αφθονίας- με τον Πλούτωνα -θεό του Κάτω Κόσμου- από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και εξής και υποστηρίζει ότι το όνομα Άδης-Πλούτων είναι ευφημισμός.

¹⁴¹ Ples Johnston & McNiven (1996), 33-4.

¹⁴² Βλ. Τσιαφάκη (1998), 233. Οι πιο γνωστοί από τους ζωγράφους της Απουλίας που αγαπούν το θέμα του Κάτω Κόσμου είναι ο ζωγράφος του Λυκούργου, ο ζωγράφος του Δαρείου και ο ζωγράφος του Κάτω Κόσμου που πήρε και το όνομά του από την απεικόνιση του θέματος σε αγγείο που ζωγράφησε, βλ. σχετικά Trendall (1996), 85-117.

¹⁴³ Η απουσία του θεού -πριν τη δημοσίευση αυτού του αγγείου- από τις παραστάσεις του Κάτω Κόσμου είχε μάλιστα οδηγήσει το Zuntz (1971), 411-412 να υποστηρίξει ότι οι παραστάσεις αυτές δεν σχετίζονται καθόλου με τα ελάσματα.

¹⁴⁴ Παπαχατζής (1990), 66.

γίνει αποδεκτή μόνο αν δεχθούμε ως πραγματική αυτή την επίδραση, καθώς ουσιαστικά στη θέση που κατέχει ο Όσιρις τοποθετεί τον Πλούτωνα και στη δευτερεύουσας σημασίας θέση της Ίσιδος την Περσεφόνη. Είναι αλήθεια ότι η μοναδικότητα της παράστασης από τη μια και η αναφορά του ονόματος του Πλούτωνα σε δύο μόλις από τα κείμενα των ελασμάτων από την άλλη, οξύνει το ερμηνευτικό πρόβλημα, ιδιαίτερα από την απουσία αναφορών -τουλάχιστον για την Κρήτη- που θα αποδείκνυαν την κυριαρχία της λατρείας του ενός ή του άλλου μέλους του θεϊκού ζεύγους.

Άλλη μία παράσταση σε ερυθρόμορφο ελικοτό κρατήρα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. του ζωγράφου του Κάτω Κόσμου που βρίσκεται στο Μόναχο, εικονίζει δίπλα στο παλάτι του Πλούτωνα και της Περσεφόνης ανδρική αυτοστεφανούμενη μορφή υποβασταζόμενη από γυναικεία και πίσω τους ένα μικρό παιδί.¹⁴⁵ Η ερμηνεία της τριάδος ως μυστών που προσέρχονται στον Κάτω Κόσμο έχει υποστηριχθεί από τον Zuntz.¹⁴⁶ Ωστόσο, όπως και ο ίδιος παρατηρεί, δεν έχει δοθεί μία απολύτως πειστική ερμηνεία στις μορφές αυτές.

Η μορφή του Ορφέα απαντά συχνά στις παραστάσεις του Κάτω Κόσμου,¹⁴⁷ έχει ωστόσο υποστηριχθεί ότι η παρουσία του είναι αναμενόμενη καθώς είναι ένα από τα πρόσωπα τα συνδεδεμένα στενά με τον Άδη, που θα περίμενε κανείς να δει εκεί, με την ιδιότητα όμως του μουσικού και όχι του «προφήτη» των ορφικών μυστηρίων.¹⁴⁸ Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Guthrie ο οποίος υποστηρίζει ότι τα αγγεία αυτά δεν έχουν καμία σχέση με τον ορφισμό και πάντως δεν προσφέρουν καμία πληροφορία στη συζήτηση σχετικά με τη συγκεκριμένη λατρεία.¹⁴⁹

Ο Nilsson αντίθετα υποστηρίζει ότι η παρουσία του Ορφέα στις παραστάσεις αυτές παραπέμπει άμεσα στις διδασκαλίες του σχετικά με τον Κάτω Κόσμο και την τύχη των ψυχών.¹⁵⁰

4.4 Η σύνδεση με τη λατρεία του Ιδαίου

¹⁴⁵ Βλ. Trendall (1996), εικ. 208.

¹⁴⁶ Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή δεν υπάρχει συσχετισμός των τριών αυτών μορφών με τον Ορφέα που εικονίζεται στην ίδια σκηνή ως κιθαρωδός δίπλα στο παλάτι του Πλούτωνα, βλ. Zuntz (1971), 412. Βλ. και Schmidt (1991), 32 κ.εξ.

¹⁴⁷ Τσιαφάκη (1998), 229-233. Για επιπλέον στοιχεία σχετικά με την παρουσία του Ορφέα στα αγγεία του Κάτω Κόσμου βλ. Schmidt (1991), 31-50.

¹⁴⁸ Pies Johnston & McNiven (1996), 36.

¹⁴⁹ Guthrie (2000), 289.

¹⁵⁰ Nilsson (1985), 120-121.

Με αφορμή την ερμηνεία του επιστομίου από το Σφακάκι, ο Τζιφόπουλος προχωρά και πιο πέρα με την υπόθεση ότι η μυστηριακή λατρεία που φαίνεται να υπήρχε στην ευρύτερη περιοχή της Ελεύθερας δεν μπορεί παρά να συνδέεται -ίσως και να ταυτίζεται- με τη λατρεία του Δία στο Ιδαίο Άντρο.¹⁵¹

Ο Χανιώτης αναφερόμενος σε επιγραφή χαραγμένη στους δόμους του Ηραίου της Σάμου, που αναφέρεται στο ταξίδι του Πυθαγόρα στο Ιδαίο, ο οποίος πιθανότατα υπήρξε μέλος της συγκλητικής τάξης του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.,¹⁵² διατυπώνει την άποψη ότι η μυστηριακή λατρεία του σπηλαίου επιβιώνει μέχρι αυτή την προχωρημένη περίοδο της ύστατης αρχαιότητας.¹⁵³

Ο Τζιφόπουλος, βασιζόμενος και στην άποψη που διατυπώνει ο Χανιώτης, πιστεύει ότι η επιρροή και η χρονική διάρκεια της μυστηριακής αυτής λατρείας αποτέλεσαν βασικό λόγο για την ίδρυση επισκοπής Ελευθέρας και την ανέγερση της βασιλικής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.¹⁵⁴ Ερμηνεύει δηλαδή την ανέγερση της βασιλικής και ως προσπάθεια -από την πλευρά των χριστιανών- για εξουδετέρωση της παγανιστικής λατρείας.¹⁵⁵

Μπορούμε να αντλήσουμε ένα επιπλέον επιχείρημα από τη συζήτηση του Pugliese Carratelli σχετικά με τη σχέση του Διονύσου και των Ελευσινίων Μυστηρίων,¹⁵⁶ ο οποίος επιχειρώντας μία σύγκριση ανάμεσα στα χορικά από τις *Βάκχες* και τους *Κρήτες* του Ευριπίδη διαπιστώνει την παρουσία των Κουρητών αλλά

¹⁵¹ Gavrilaki-Tzifopoulos (1998), 355.

¹⁵² Χανιώτης (1990).

¹⁵³ «...ένας Ρωμαίος αριστοκράτης με σημαντική μόρφωση και θέση στη διοίκηση της αυτοκρατορίας συναντούσε στην κορυφή του Ψηλορείτη (Ίδης έν σκοπέλοισι) μια ζωντανή λατρεία, πιστή σε πανάρχαιες παραδόσεις, στο τελευταίο ίσως μεγάλο ιερό του ειδωλολατρικού κόσμου» βλ. ό.π., 401.

¹⁵⁴ Gavrilaki-Tzifopoulos (1998), 355. Βλ. και Θέμελης (1994-96), 283 όπου τονίζεται η ιδιότητα του αρχαγγέλου ως ψυχοπομπού σε αντιστοιχία με αυτή του Ερμή, πάνω σε ιερό του οποίου σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα φαίνεται ότι ανεγέρθη η βασιλική. Για τη Βασιλική της Ελεύθερας βλ. τις ανασκαφικές αναφορές του Π. Θέμελη στην *Κρητική Εστία* 2 (1988), 300-2, 4 (1991-93), 252-257, 5 (1994-96), 272-277 και πιο πρόσφατα το δεύτερο τόμο της σειράς *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα* (2000). Η πλήρης δημοσίευση του μνημείου αναμένεται στον υπό δημοσίευση πρώτο τόμο της ίδιας σειράς.

¹⁵⁵ Τζιφόπουλος (1998), 90.

¹⁵⁶ Pugliese Carratelli (1977). Βλ. και Pugliese Carratelli (1993), 47, όπου επαναλαμβάνεται η ερμηνεία του χορικού και τονίζεται η παρουσία τριών θεοτήτων κατά τη διάρκεια της μύησης: του Ιδαίου Δία, της Ορείας Μητέρας και του Ζαγρέα Διονύσου, ενώ σημειώνεται ότι ο πιστός λαμβάνει το χαρακτηρισμό *Βάκχος*.

και του ίδιου του Ιδαίου Δία στις τελετές μύησης.¹⁵⁷ Στο χορικό των *Κρητών* που διασώζει ο Πορφύριος¹⁵⁸ ο χορός τραγουδά απευθυνόμενος στο Μίνωα:

ἀγνὸν δὲ βίον τείνων ἐξ οὔ
 Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμεν,
 καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βροντὰς
 τὰς τ' ὠμοφάγους δαίτας τελέσας
 μητρὶ τ' ὀρείῳ δᾶδας ἀνασχῶν
 καὶ Κουρήτων
 βάκχος ἐκλήθην ὀσιωθεῖς.

Ο Guthrie εξετάζοντας το χορικό αυτό, διαπιστώνει ταύτιση του Ιδαίου Δία με το Ζαγρέα και κατά συνέπεια με το Βάκχο-Διόνυσο, τουλάχιστον τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁹ Και η Harrison ταυτίζει τον Ιδαίο Δία με το Ζαγρέα τονίζοντας όμως ότι ο Ζαγρεύς είναι η μυστηριακή μορφή του Διονύσου και πως η λατρεία του Δία αντικαθιστά την προϋπάρχουσα του Διονύσου.¹⁶⁰ Η ίδια υποστηρίζει ότι η θυσία τάυρου και η ωμοφαγία, καθαρά κρητικά στοιχεία, σχετίζονται άμεσα με τον ορφισμό, επισημαίνοντας και τη διήγηση του Διοδώρου σύμφωνα με την οποία ο Ζαγρεύς, γιος του Δία και της Περσεφόνης γεννήθηκε στην Κρήτη και ο Ορφεύς τον παρουσιάζει να διαμελίζεται από τους Τιτάνες.¹⁶¹

Και ο Pugliese Carratelli ταυτίζει το Ζαγρέα με το Διόνυσο και επιπλέον προτείνει μία θεϊκή τριάδα Ήρα-Ζεύς-Διόνυσος, όπως αυτή προκύπτει από τις *Βάκχες*.¹⁶² Επιπλέον, παραθέτει το επίγραμμα του Αλκαίου¹⁶³ όπου διαβάζουμε:

[]·ρά·α τόδε Λέσβιοι [...].εὔδειλον τέμενος μέγα
 ξῦνον κά[τε]σσαν ἐν δὲ βώμοισι ἀθανάτων μακάρων ἔθηκαν

¹⁵⁷ Pugliese Carratelli (1977), 14. Βλ. και Χανιώτης (1990), 398, ο οποίος θεωρεί ότι το απόσπασμα των *Κρητών* είναι μία από τις αποδείξεις της επιβίωσης της λατρείας και στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια.

¹⁵⁸ Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς* 4.19, 14-20.

¹⁵⁹ Guthrie (2000), 186 αλλά και 191-198, όπου ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί για την ταύτιση της λατρείας του Διονύσου και του Ιδαίου Δία με βάση κοινά στοιχεία όπως οι Κουρήτες και οι Κορυβάντες και ο χορός τους. Βλ. και Harrison (1980), 498-500, η οποία υποστηρίζει την ταύτιση Κουρητών, Κορυβάντων, Τελχινών, Δακτύλων κάτω από την ερμηνεία των «τροφέων» και κυρίως του ζεύγους Κουρητών-Τιτάνων στην υπηρεσία του Ζαγρέα που στη συνέχεια γίνεται Ζεύς. Πρβλ. Pugliese Carratelli (1977), 14-15.

¹⁶⁰ Η Harrison (1980), 479, θεωρεί ότι ο Ζεύς ενσωματώνει τις ιδιότητες του Ζαγρέα και έτσι και τη λατρεία του, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Μειλίχιου Δία.

¹⁶¹ ό.π., 489.

¹⁶² Ο Pugliese Carratelli παραθέτει τμήματα δύο χορικών βλ. Ευριπίδη, *Βάκχες* 72-82 και 120-134.

¹⁶³ Αλκαίος, *Αποσπάσματα* 129.1-9

κάπωνύμασσαν αντίαον Δίασέ δ' Αϊολήϊαν [κ]υδαλίμαν θέον
 πάντων γενέθλαν, τὸν δὲ τέρτον τόνδε κεμήλιον ὠνύμασσ[α]ν
 Ζόννυsson ὠμήσταν.

Την πλήρη του αντίθεση με τη σύνδεση του Ζαγρέα με το Διόνυσο και την εσφαλμένη πίστη των μελετητών σε αυτή και τη σχέση του Ζαγρέα με τον Ορφισμό εκφράζει, αρκετά πειστικά, ο Edmonds σε άρθρο του με το χαρακτηριστικό τίτλο *Tearing apart the Zagreus Myth*.¹⁶⁴ Αρνείται τη σύνδεση του Διονύσου με το Ζαγρέα, γιατί προκύπτει από τη γραμματεία της ύστερης αρχαιότητας και θεωρεί ότι ο μύθος του διαμελισμού του Διονύσου από τους Τιτάνες και η σύνδεση αυτής της πράξης με ενός είδος «προπατορικού αμαρτήματος» για τους ανθρώπους είναι επινόηση των σύγχρονων μελετητών.¹⁶⁵ Επιπλέον, τονίζει την απουσία αναφοράς του ονόματος του Ζαγρέα στα χρυσά ελάσματα.¹⁶⁶

Ο Ιδαίος Ζεύς ομοιάζει τόσο πολύ με το Διόνυσο που, όπως λέει ο Willetts, είναι φυσική η ταύτισή τους στο χορικό του Ευριπίδη.¹⁶⁷ Συμπληρώνει ωστόσο, ότι αν και σε μία ύστερη περίοδο ο Ζεύς γίνεται αντιληπτός σαν Διόνυσος και περιγράφεται ως Ζαν -μία πρωιμότερη μορφή του Δία- δεν είναι παρά μία κρητική θεότητα της οποίας το όνομα ελληνοποιείται αργότερα σε Ζαγρεύς.¹⁶⁸

4.5 Οι νεκρικές «ταυτότητες»

Η ανάγκη της μυστικότητας εκ μέρους των μυστών, αφού κανείς εκτός από τους μνημένους δεν έπρεπε να γνωρίζει το περιεχόμενο των κειμένων που εξασφάλιζαν «ξεχωριστή» μεταθανάτια ζωή, έχει διατυπωθεί ως βασική αιτία για την

¹⁶⁴ Edmonds (1999).

¹⁶⁵ Ο Edmonds (1999), 37, θεωρεί ότι η ερμηνεία του Comparetti για τα κείμενα των ελασμάτων στάθηκε η αφορμή για τη σύνδεσή τους με το Ζαγρέα και το σπαραγμό του Διονύσου από τους Τιτάνες. Βλ. και Burkert (1993), 602-4, ο οποίος αν και δέχεται ότι η σύνδεση του Ζαγρέα με το Διόνυσο προέρχεται από ενδείξεις και όχι από αποδείξεις θεωρεί ότι η «τιμωρία για άδικες πράξεις» που αναφέρεται στα ελάσματα των Θουρίων μπορεί να σχετιστεί με το μύθο των Τιτάνων και με τον Πλάτωνα και τον Πίνδαρο. Βλ. επίσης και Jeanmaire (1985), 508, η οποία θεωρεί ότι ο Νόννος και οι συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου είναι αυτοί που συνέδεσαν τα δύο πρόσωπα.

¹⁶⁶ Edmonds (1999), 38-39. Βλ. και Jeanmaire (1985), 508.

¹⁶⁷ Willetts (1962), 240.

¹⁶⁸ ό.π., 241.

«αθωότητα» των κειμένων των επιστομίων, δηλαδή για τη συντομευμένη μορφή τους.¹⁶⁹

Με βάση την ερμηνεία των ενεπίγραφων επιστομίων ως συντομευμένες εκδοχές εκτενέστερων κειμένων θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία και τρία ακόμη αντικείμενα. Από δύο τάφους του 4^{ου} αιώνα π.Χ. στην Πύδνα της Πιερίας προέρχονται δύο χρυσά νομίσματα του Φιλίππου Β΄ που είχαν τοποθετηθεί στα χείλη των νεκρών και πάνω στα οποία είναι χαραγμένα τα ονόματά τους: Ζεναρίστη και Ἄνδρῶν.¹⁷⁰ Πρόκειται για κανονικά νομίσματα και όχι νομισματόσημα, παρόλο που η χρήση τους θα ήταν αυτή της δανάκης. Αλλά και από την Τούμπα της Παιονίας προέρχεται ένα τετράπλευρο έλασμα πάνω στο οποίο είναι χαραγμένο το όνομα του νεκρού: Βοτταικός¹⁷¹ [Πίν. 143].

Το ίδιο έθιμο αναγραφής του ονόματος του νεκρού σε αντικείμενα εντός του τάφου απαντά και στην περιοχή της Ηπείρου. Από κιβωτιόσχημους τάφους-θήκες της Αμβρακίας προέρχεται μία σειρά τεφροδόχων αγγείων που φέρουν πήλινα ή μολύβδινα πώματα, πάνω στα οποία επιγράφεται το όνομα του νεκρού. Τα πρώτα ευρήματα δημοσιεύθηκαν το 1926 και οι φράσεις που αναγράφουν είναι:

1. Πρῶτος Νικασίλα, 2. Σωτία Φιλιστίωνο[ς], 3. Νικόπολι[ς] χαῖ[ρε],
 4. Σίμων, 5α. Ἐπὶ Ἀρχάδα δῦω δεκατέος καὶ Ἀσκ[ληπίων Δ]ικαῖου χα[ῖρε], 5 β. [Ἐπὶ Ἀρχάδα δῦω δεκ]ατέος καὶ Ἀσκληπίων Δικαῖου χα[ῖρε]¹⁷² [Εικ. 6].
- Οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται ανάμεσα στον 3^ο και 2^ο αιώνα π.Χ.¹⁷³

Λίγες δεκαετίες αργότερα, σε άλλους τάφους της Αμβρακίας ανακαλύφθηκαν μία τεφροδόχος κάλπη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. με μολύβδινο πώμα στο οποίο είναι χαραγμένη η φράση Ἀρίστανδρος Ἀριστοκλέος| χαῖρε¹⁷⁴ και ένας ακόσμητος

¹⁶⁹ Βλ. Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 352, όπου τίθενται ενδιαφέροντα ερωτήματα για τον τρόπο κατασκευής των ελασμάτων και γραφής των κειμένων τους, τα οποία σχετίζονται τόσο με πρακτικά όσο και με τελετουργικά ζητήματα.

¹⁷⁰ Μπέσιος (1992), 247. Ο Τζιφόπουλος βλ. Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 349 σημ. 21, τονίζει ότι πρόκειται για ένα μοναδικό συνδυασμό δύο διαφορετικών πρακτικών, δηλαδή του Χαρώνειου οβολου και του ενεπίγραφου επιστομίου.

¹⁷¹ Σαββοπούλου (1992), 390. Σύμφωνα με την ετυμολογία του ονόματος ο νεκρός θα είχε στην κατοχή του αγέλες βοοειδών βλ. σχετικά Σαββοπούλου (1992)α, 427, ιδιαίτερα σημ. 5.

¹⁷² Μηλιάδης (1926), 69-72, εικ. 4. Το κείμενο του τελευταίου πώματος αναφέρεται από τον Μηλιάδη ως: Ἐπὶ Ἀρχάδα δῦω δεκατέος καὶ Ἀσκ[ληπίων Δ]ικαῖου χα[ῖρε], διότι έτσι προκύπτει από το συνδυασμό των σωζόμενων κειμένων των δύο ενεπίγραφων πλευρών.

¹⁷³ ό.π., 68.

¹⁷⁴ Daux (1955), 267.

αμφορέας επίσης με μολύβδινο πώμα στο οποίο διαβάζουμε το όνομα Νικάνδρος Φιλιστίωνος και χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ.¹⁷⁵ [Εικ. 6].

Αναφερόμενος και σε αυτά τα αντικείμενα ο Τζιφόπουλος εγείρει το ερώτημα μήπως τα ενεπίγραφα επιστόμια τοποθετούνταν ανάποδα πάνω στα χείλη του νεκρού, ώστε το όνομα να μη διαβάζεται από τους ζωντανούς, παρόλο που θα περίμενε κανείς το αντίθετο.¹⁷⁶ Ωστόσο, αν και το μολύβδινο πώμα του Νικάνδρου, που αναφέρθηκε πιο πάνω, πράγματι βρέθηκε τοποθετημένο με την ενεπίγραφη πλευρά προς το εσωτερικό του αμφορέα,¹⁷⁷ το πώμα του Ασκληπιώνα έφερε την ίδια επιγραφή και στις δύο πλευρές.¹⁷⁸

Θα πρέπει να αναφερθεί εδώ άλλο ένα αντικείμενο, παρόλο που δεν ανήκει στην ίδια κατηγορία με τα προηγούμενα. Πρόκειται για τετράπλευρο χρυσό έλασμα που βρέθηκε το 1852 στη Vigna Codini στη Ρώμη, πάνω στο στόμα νεκρού το κρανίο του οποίου ήταν τοποθετημένο σε πήλινο αγγείο και χρονολογείται πιθανόν στον 1^ο αιώνα μ.Χ. Το έλασμα φέρει επιγραφή που αναφέρεται στο Σάραπι.¹⁷⁹ Όπως σημειώνει ο Jordan τέτοιου τύπου ελάσματα είναι γνωστά ως *φυλακτήρια* και χρησιμοποιούνται από τους ζωντανούς ως αποτροπαϊκά για διάφορες ασθένειες ή καταστροφές.¹⁸⁰ Με βάση αυτή την ερμηνεία ο ίδιος αμφισβητεί την ηθελημένη

¹⁷⁵ Τσιριβάκος (1965), 357, πίν. 423γ. Βλ. και Daux (1968), 843, εικ. 4.

¹⁷⁶ Η παρατήρηση σχετικά με τον τρόπο τοποθέτησης των επιστομίων ανήκει στο D. Jordan όπως αναφέρει ο Τζιφόπουλος, βλ. σχετικά Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 351 σημ. 39.

¹⁷⁷ Τσιριβάκος (1965), 357.

¹⁷⁸ Μηλιάδης (1926), 70.

¹⁷⁹ Το κείμενο σύμφωνα με την ανάγνωση του Jordan (1985), 163 διαβάζεται ως εξής: Αίωνεργέτα, κύριε! Σάραπι, δός νείκη! κατὰ τῶν ὑπογεγραμμένων ___].

¹⁸⁰ Ο μελετητής σημειώνει ότι η έκφραση δός νείκη προσδίδει και τη σημασία του *νικητικού* στο κείμενο, με την έννοια όμως της νίκης σε όσα δεινά θα ακολουθούσαν τη μετοχή ὑπογεγραμμένων. Βλ. ό.π., 164-165.

τοποθέτηση του ελάσματος στο στόμα του νεκρού και, πάντως, αρνείται την πιθανότητα χρήσης του ως νεκρικής ταυτότητας.¹⁸¹

Την αντίθετη άποψη εκφράζει η Griffiths καθώς όπως πιστεύει η σύνδεση του Σάραπι με την επίσης αιγυπτιακή θεότητα Αιών και η απόδοση *δημιουργός της αιωνιότητας* για τη λέξη *αίω νεργέτης* προσδίδει μία επιπλέον διάσταση στη χρήση του ελάσματος, δηλαδή «to cover the owner's fate after death».¹⁸²

¹⁸¹ ό.π., 167 (ιδ. σημ. 32).

¹⁸² Griffiths (1985), 167-168. Για ένα ακόμη χρυσό έλασμα του 3^{ου}-4^{ου} αιώνα μ.Χ. που εντολίστηκε σε τάφο παιδιού στη Ρουμανία και που χρησιμοποιήθηκε ως «Totenpass» βλ. Kotansky (1994), 95-95 αρ. 23.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αντικείμενα

Τα ελάσματα που πραγματεύεται το πρώτο μέρος του παρόντος κειμένου κατατάσσονται στην κατηγορία του νεκρικού κοσμήματος. Είναι φανερό ότι η κατασκευή τους σχετίζεται άμεσα με τη χρήση τους ως καλύμματος μέρους του προσώπου του νεκρού (στην περίπτωση μας του στόματος) και το σχήμα τους είναι προσαρμοσμένο στη λειτουργία αυτή, ακόμη και όταν είναι σχηματοποιημένο όπως ο ρόμβος. Το υλικό κατασκευής είναι κατά κύριο λόγο ο χρυσός καθώς σε σύνολο τριακοσίων περίπου ελασμάτων τα αργυρά που είναι μέχρι σήμερα γνωστά είναι μόλις οκτώ.

Τα κυπριακά ελάσματα, ιδιαίτερα αυτά που προέρχονται από το νεκροταφείο της Έγκωμης, μαρτυρούν ότι η κατασκευή και η διακόσμηση υπαγορευόταν από κάποιους κανόνες. Η χρήση της ίδιας μήτρας για τη διακόσμηση των ελασμάτων που κάλυπταν το στόμα και το μέτωπο ή τα μάτια του νεκρού αποδεικνύει ότι δεν χρησιμοποιούνται τυχαίες μήτρες για τη λειτουργία αυτή, αλλά κατασκευάζονται ειδικά για την τελική κόσμηση του νεκρού.

Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε τη χρήση και άλλου τύπου ελασμάτων, πέραν αυτών που παρουσιάστηκαν εδώ, για τον ίδιο σκοπό. Οποιοδήποτε έλασμα, οποιασδήποτε μορφής θα μπορούσε να τοποθετηθεί πάνω στο στόμα του νεκρού, αν και φαίνεται ότι η προτίμηση κλίνει προς τα σχήματα εκείνα που προσπαθούν να αποδώσουν το σχήμα του στόματος.

Όσον αφορά στη διακόσμηση, τίποτε δεν φανερώνει συγκεκριμένες επιλογές. Τα φυτικά κοσμήματα αλλά και η απεικόνιση ζώων δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό των επιστομίων ή των νεκρικών κοσμημάτων, μολονότι η επιλογή τόσο των φυτικών όσο και των άλλων μοτίβων ίσως παραπέμπει στο συσχετισμό τους με τη διαδικασία του θανάτου και της αναγέννησης. Μόνο τα ελάσματα που αποδίδουν τα χείλη ουσιαστικά έχουν μοναδική διακόσμηση καθώς αυτή δηλώνει και την πραγματική τους λειτουργία.

Η μοναδικότητα των δύο ελασμάτων, της Σίνδου και της Λάδης, δημιουργεί ερμηνευτικό πρόβλημα σχετικά με τις παραστάσεις που τα κοσμούν. Το πρώτο που φέρει το εγχάρακτο πλοίο δηλώνει ίσως παρόμοια πρόθεση με τα υπόλοιπα

ελάσματα, δηλαδή υπογράμμισης της εσχατολογικής χρήσης του: είναι το όχημα που θα οδηγήσει το νεκρό στην τελευταία του κατοικία.¹⁸³ Η απεικόνιση όμως του αετώματος στο δεύτερο μπορεί ίσως να εξηγηθεί μόνο αν θεωρήσει κανείς ότι υπάρχει αναφορά σε ταφικό κτίσμα ή -μια πολύ πιο τολμηρή ιδέα- και στις πύλες του Κάτω Κόσμου, αποδίδοντας και στο γοργόνειο που το κοσμεί καθαρά εσχατολογική ερμηνεία.

Τα επιστόμια απαντούν κυρίως σε ενταφιασμούς. Το γεγονός σχετίζεται με την περίοδο στην οποία χρονολογούνται καθώς τόσο κατά την Ύστερη Ε.τ.Χ. όσο και κατά τη διάρκεια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων αν και τελούνται καύσεις ο ενταφιασμός είναι ο κυρίαρχος τρόπος ταφής.

Οι ταφές στις οποίες απαντούν ανήκουν σε διάφορες κατηγορίες (περισσότερο ή λιγότερο κτερισμένες) αλλά το βέβαιο είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα έθιμο σαφώς περιορισμένο από γεωγραφική άποψη.

Όπως είδαμε, το έθιμο της κάλυψης του στόματος με χρυσά ελάσματα απαντά σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, αλλά την πρωτοκαθεδρία κατέχει η Κύπρος -στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού- και η Μακεδονία -στην Εποχή του Σιδήρου. Φαίνεται ότι η εμφάνιση του εθίμου στην Κύπρο σχετίζεται με την έλευση των Μυκηναίων και το συγκερασμό των μυκηναϊκών στοιχείων με τα ανατολικά που προϋπάρχουν στο νησί. Η παρουσία των Μυκηναίων στην Κύπρο χρονολογείται ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα π.Χ. και η εγκατάστασή τους στο νησί, κυρίως μετά την παρακμή των κέντρων του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, επηρέασε πολλούς τομείς της κοινωνίας και της τέχνης: η θρησκεία, οι ταφικές πρακτικές, η κεραμική, ο σπλισμός και η τειχοδομία είναι ορισμένοι από αυτούς.¹⁸⁴

Αντίθετα, η εξέλιξη του εθίμου στη Μακεδονία είναι μάλλον εσωτερική και δεν φαίνεται να γνωρίζει ή να λαμβάνει υπόψη την κυπριακή παράδοση. Δεν μπορεί άλλωστε να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός, ότι επιστόμια που απεικονίζουν χείλη δεν έχουν εντοπιστεί στη Μακεδονία, ενώ η Κύπρος έχει να παρουσιάσει τα περισσότερα από αυτά τα ελάσματα.

¹⁸³ Ένα από τα οστείνα πλακίδια της Ολβίας, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, φέρει εγχάρακτη παράσταση πλοίου μαζί με το όνομα του Διονύσου βλ. West (1982), 20. Ωστόσο είναι αρκετά ριψοκίνδυνη η σύνδεση των δύο παραστάσεων και κυρίως των συμβολισμών τους.

¹⁸⁴ Βλ. σχετικά Καραγεώργης (1991), 37-42.

Από την άλλη πλευρά ήδη από την ΥΕ Ι υπάρχει επαφή της Μακεδονίας με το μυκηναϊκό κόσμο, η οποία εξακολουθεί και στις επόμενες περιόδους.¹⁸⁵ Η Cohen εντοπίζει ομοιότητες των ταφικών εθίμων των Μακεδόνων και των Μυκηναίων, όπως η τοποθέτηση στους τάφους όπλων, αργυρών και χάλκινων σκευών αλλά και της μνημειακής αρχιτεκτονικής των τάφων.¹⁸⁶ Σύμφωνα με τον Borza αρκετοί από τους Μακεδόνες βασιλείς προσπάθησαν να ενσωματώσουν στην τοπική παράδοση στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού. Ο Αλέξανδρος Α΄ διεκδικούσε αργεΐτικη καταγωγή για τον οίκο των Μακεδόνων, προβάλλοντας ως πρόγονό του τον Ηρακλή, ενώ ο Αρχέλαος υιοθέτησε πολλά στοιχεία της ελληνικής πολιτιστικής παράδοσης.¹⁸⁷ Δεν μπορεί λοιπόν να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η αναβίωση του εθίμου στη Μακεδονία να σχετίζεται με την προσπάθεια για «διεκδίκηση» του μυκηναϊκού παρελθόντος από τα αριστοκρατικά στρώματα της μακεδονικής κοινωνίας.

Ουσιαστικά λοιπόν, αν και οι δύο ομάδες αντικειμένων -τα κυπριακά και τα μακεδονικά- δεν σχετίζονται άμεσα, ωστόσο, φαίνεται ότι το κοινό σημείο είναι η πηγή έμπνευσης και επιρροής, δηλαδή η μυκηναϊκή παράδοση.

Τα αντικείμενα που προέρχονται από άλλες περιοχές, είναι περιορισμένα. Τα πρώιμα παραδείγματα από το νεκροταφείο της Βάρνας και από τον ελλαδικό χώρο (Νάξος, Αναβησσός) ίσως να στηρίζονται στις ίδιες πάνω κάτω δοξασίες καιπίστεις, ωστόσο δεν είναι δυνατόν να επηρέασαν τους «διαδόχους» τους. Τα λίγα κομμάτια από την Κρήτη επίσης σχετίζονται με τη μυκηναϊκή περίοδο του νησιού και δεν αποκλείεται να επηρεάζονται από τα κυπριακά, ενώ τα γεωμετρικά της Ρόδου συναποτελούν μία ξεχωριστή κατηγορία που μάλλον δηλώνει ανατολική-κυπριακή ανάμνηση¹⁸⁸ και γεωμετρική αντίληψη.

Τα επιστόμια του δευτέρου μέρους ανήκουν σε μία διαφορετική κατηγορία. Εξυπηρετούν την ίδια λειτουργία, ωστόσο ο κυριότερος καθώς φαίνεται σκοπός τους είναι να χρησιμεύσουν ως ταυτότητα του νεκρού. Όπως παρατηρεί ο Θέμελης για το έλασμα της Φιλημήνας, η αναγραφή του ονόματος έχει στόχο την αναγνώριση της

¹⁸⁵ Η κεραμική της Μακεδονίας διατηρεί τύπους επηρεασμένους από τη μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περιόδου όταν αυτοί έχουν εξαφανιστεί από τις περιοχές της Νότιας Ελλάδος, βλ. Cohen (1995), 489.

¹⁸⁶ Η Cohen (1995), 488, αναφερόμενη και στον 4^ο αιώνα π.Χ. τονίζει την αναβίωση των ομηρικών περιγραφών κυρίως με την πρωτοβουλία του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

¹⁸⁷ Borza (1990), 277 κ.εξ.

¹⁸⁸ Η Δεσποΐνη (1998), 71 θεωρεί ότι μπορεί και για τη Ρόδο να ισχύει ότι και για την Κύπρο, δηλαδή η ιδέα για τα μυκηναϊκά επιστόμια να προήλθε από την Ανατολή.

νεκρής «όχι όμως από τους παροδίτες, όπως συμβαίνει με τις επιτύμβιες στήλες, αλλά από το Χάροντα ή τους Νέρτερους» για να συμπληρώσει και την παρεμφερή λειτουργία της ίδιας συνήθειας στις υδρίες τύπου Hadra.¹⁸⁹

Η άποψη του Τζιφόπουλου¹⁹⁰ ότι όλα τα χρυσά ελάσματα, που αναγνωρίζονται ως επιστόμια -ακόμη και όσα δε φέρουν επιγραφή, μπορούν να συνδεθούν με την ορφικο-διονυσιακή λατρεία μοιάζει ίσως υπερβολική. Μία υπόθεση που συνηγορεί στην ίδια άποψη έχει διατυπωθεί από τον Χρυσοστόμου, ο οποίος αναφέρει χρυσό φύλλο από μακεδονικό τάφο που αν και δε διασώζει το όνομα του νεκρού θα το έφερε ίσως γραμμένο με μελάνι το οποίο σβήστηκε¹⁹¹ [Πίν. 142].

Από τη μία πλευρά, ακόμη και αν δεχθούμε ως ορθή την τελευταία παρατήρηση, δεν μπορεί να γενικευθεί. Η ταύτιση όλων των χρυσών φύλλων με επιστόμια δεν μπορεί να είναι απολύτως βέβαιη, πόσο μάλλον η σύνδεσή τους με τη συγκεκριμένη πίστη. Η ποικιλία και η ποσότητα των επιστομίων, όπως την έχουμε ήδη εξετάσει, δεν αφήνει και πολλά περιθώρια για την ορθότητα μιας τέτοιας υπόθεσης. Επιπλέον, όπως είδαμε, το έθιμο της κάλυψης του στόματος απαντά σε πολύ πρώιμες περιόδους και χωρίς εμφανείς συσχετισμούς με τις ορφικές δοξασίες.

Από την άλλη πλευρά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε παρατηρώντας και τη γενική εικόνα της γεωγραφικής κατανομής των επιστομίων -ενεπίγραφων και μη- το γεγονός ότι το έθιμο αυτό σίγουρα δεν συνιστά κανόνα. Τα δημοσιευμένα σήμερα ελάσματα είναι πολύ λίγα σε σχέση με τις ανασκαμμένες ταφές. Στο νεκροταφείο της Σίνδου για παράδειγμα, από τους 36 τάφους που δημοσιεύθηκαν το 1985, λιγότεροι από τους μισούς περιείχαν επιστόμιο. Επιπλέον η παρουσία του εθίμου, ιδιαίτερα στην εποχή της μεγάλης του ακμής τον 6^ο και τον 5^ο αιώνα π.Χ., στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου και η ταυτόχρονη διάδοση του Ορφισμού την ίδια περίοδο δεν μπορεί να είναι απλή σύμπτωση.

Ένα ακόμη στοιχείο μας προσφέρει το νεκροταφείο στο Σφακάκι της Κρήτης. Είναι το μοναδικό μέχρι στιγμής νεκροταφείο στο οποίο εντοπίστηκαν τέσσερα χρυσά επιστόμια -το ένα ενεπίγραφο- αλλά και ένα ορφικο-διονυσιακό έλασμα.¹⁹² Η

¹⁸⁹ Θέμελης (1991), 154.

¹⁹⁰ Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 352: «That may further imply that all the unscribed gold lamellae ... were in fact employed as tokens for the Underworld deities to recognize the mystai, but were left unscribed for reasons of secrecy or practical problems.»

¹⁹¹ Χρυσοστόμου (1992), 142.

¹⁹² Για τα τρία επιστόμια βλ. Παράρτημα 60-62.

συνύπαρξη των αντικειμένων αυτών στο ίδιο νεκροταφείο ισχυροποιεί την άποψη του Τζιφόπουλου, ότι τα επιστόμια -ενεπίγραφα και μη- σχετίζονται με τον ορφισμό, καθώς υποδηλώνουν κοινή εσχατολογική αντίληψη. Από την άλλη ενισχύουν και την άποψη ότι τα επιστόμια έχουν άμεση σχέση με τα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα.

Αλλά και αν ακόμη απορρίψουμε τη σύνδεση όλων των επιστομίων με τον Ορφισμό, θα πρέπει να αποδεχθούμε ότι σίγουρα το έθιμο σχετίζεται με κάποια λατρεία που έχει βασικό στόχο τη διατήρηση του στόματος, άρα και του λόγου, στη μεταθανάτια ζωή. Αν αυτή η πίστη δεν ταυτίζεται με τον ίδιο τον Ορφισμό, μοιάζει όμως να είναι πολύ κοντά στις ορφικές εσχατολογικές αντιλήψεις.

Τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα ενεπίγραφα αντικείμενα είναι όλα κατασκευασμένα από χρυσό.¹⁹³ Δεν είναι διακοσμημένα, ωστόσο όλα σχεδόν έχουν τη μορφή φύλλου. Από όσα είναι δυνατόν να εξετάσουμε, παρατηρούμε ότι η επιλογή της συγκεκριμένης μορφής δεν είναι τυχαία. Δένδρα όπως η μυρτιά και η δάφνη σχετίζονται με τιςπίστεις σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή και τη λατρεία συγκεκριμένων θεοτήτων.

Σύμφωνα με τον Πλίνιο ο πυθαγόρειος τρόπος ταφής επιβάλει τη χρήση φύλλων μυρτιάς, ελιάς και μαύρης λεύκας,¹⁹⁴ ενώ ο Ιάμβλιχος αναφέρει ότι φύλλα κέδρου, δάφνης, κυπαρισσιού, βελανιδιάς και μυρτιάς είναι τα καταλληλότερα για τη λατρεία των θεών και πως δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται για τον καθαρισμό του σώματος ή των δοντιών.¹⁹⁵ Αλλά και στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, στο διάλογο Ηρακλή και Διονύσου, διαβάζουμε ότι οι νεκροί μύστες χορεύουν σε άλση από μυρτιές και υμνούν τους θεούς του Κάτω Κόσμου.¹⁹⁶

¹⁹³ Βλ. Bodel (2001), 23, ο οποίος υποστηρίζει: «Orphic prayers were engraved on gold, because the words they carried were valuable and the world to which they promised access was golden».

¹⁹⁴ Pliny, *Naturalis Historia* 35, 160.1-4:

«... quin et defunctos sese multi fictilibus soliis condi maluere, sicut M. Varro, Pythagorio modo in myrtiet oleae atque populi nigrae foliis. maior pars hominum terrenis utitur vasis».

¹⁹⁵ Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού βίου* 154.5-10:

«κέδρω δὲ λέγει καὶ δάφνη καὶ κυπαρίττω καὶ δρυὶ καὶ μυρρίνη τοὺς θεοὺς τιμᾶν, καὶ μηδὲν τούτοις ἀποκαθαίρεσθαι τοῦ σώματος μηδὲ σχινίζειν τοὺς ὀδόντας, ταύτην πρώτην γονὴν τῆς ὑγρᾶς φύσεως καὶ τροφήν τῆς πρώτης καὶ κοινοτέρας ὕλης ὑπολαμβάνων».

¹⁹⁶ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 154-158:

Ηρ. Ἐντεῦθεν αὐλῶν τίς σε περίεισιν πνοή,
ὄψει τε φῶς κάλλιστον ὥσπερ ἐνθάδε,
καὶ μυρρινῶνας καὶ θιάσους εὐδαίμονας
ἀνδρῶν γυναικῶν καὶ κρότον χειρῶν πολύν.
Διον. Οὔτοι δὲ δὴ τίνες εἰσίν;

Ο Dickie διαφωνεί με την περιγραφή του ελάσματος του Ποσειδιππου ως φύλλου δάφνης και στηριζόμενος σε σχολιαστές του Πινδάρου και του Αριστοφάνη, που αναφέρουν χρήση φύλλων μυρτιάς από τους μνημένους σε μυστήρια που σχετίζονται με τον Κάτω Κόσμο, αντιπροτείνει ως καταλληλότερο κατά τη γνώμη του τον χαρακτηρισμό του φύλλου μυρτιάς.¹⁹⁷

Η εξέταση των ταφών και των νεκροταφείων στα οποία έχουν εντοπιστεί επιστόμια δεν δίνει δυστυχώς ασφαλείς απαντήσεις στο ερώτημα, σε ποια κοινωνική-οικονομική «τάξη» ανήκαν οι νεκροί που ήταν θαμμένοι εκεί. Ο πλούτος των ευρημάτων από το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου, όπως σημειώνει η Δεσποίνη «μαρτυρά μία εξαιρετική άνθηση του οικισμού στον οποίο ανήκε»¹⁹⁸ και το ίδιο ισχύει κατά τον Σισμανίδη και για το νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής.¹⁹⁹ Αλλά και ο Θέμελης παρατηρεί ότι τα κτερίσματα των τάφων των παραπάνω νεκροταφείων «αποτελούν μάρτυρες της πολιτισμικής έκρηξης, που σημειώνεται περί τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.».²⁰⁰

Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί, ότι ο πλούτος των κτερισμάτων των νεκροταφείων δεν μπορεί πάντα να ερμηνεύεται ως ένδειξη ευημερούσας κοινωνίας²⁰¹ και εξάλλου επιστόμια απαντούν και σε υστερότερους χρόνους στη Σίνδο σε λιγότερο πλούσια κτερισμένες ταφές.²⁰²

Χαρακτηριστική, όπως σημειώνει η Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, είναι η απουσία επιστομίων από την Όλυνθο και την Άργιλο καθώς και από το βασιλικό νεκροταφείο της Βεργίνας.²⁰³ Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι το έθιμο δεν απαντά γενικά στους μακεδονικούς λεγόμενους τάφους μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι είναι συνήθεια

Ηρ. Οί μεμνημένοι–

¹⁹⁷ Dickie (1995), 84-86. Για την ταφική χρήση κλαδιών και φύλλων βλ. Λεκατσάς (1957), 104. Για μια διαφορετική συνήθεια χάραξης ονομάτων σε φύλλα, που σχετίζεται με τη *φυλλομαντεία* βλ. Τιβέριος (1985), 49-54.

¹⁹⁸ *Ελληνικός Πολιτισμός* (1993), 162.

¹⁹⁹ *ό.π.*, 170.

²⁰⁰ Ο Θέμελης (2000), 496, αναφέρει επίσης τα νεκροταφεία της Βεργίνας, της Πύδνας, της Νέας Μηχανιώνας και της Αιανής.

²⁰¹ Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 158.

²⁰² Η Δεσποίνη παρατηρεί την ύπαρξη σημαντικής κάμψης στα κλασικά χρόνια οπότε σε ορισμένες ταφές το μόνο κόσμημα που απαντά είναι ένα επιστόμιο, βλ. *Ελληνικός Πολιτισμός* (1993), 162. Η οικονομική διαφοροποίηση των νεκρών όπως τονίζει ο Θέμελης, δε γίνεται πλέον με βάση την επιλογή του τρόπου ταφής (ενταφιασμού ή καύσης) αλλά με βάση τον πλούτο των κτερισμάτων και την πολυτέλεια των ταφικών οικοδομημάτων, βλ. Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 142.

²⁰³ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1997), 175-176 σημ. 86.

που δεν υιοθετείται από όλα τα κοινωνικά στρώματα της περιοχής και κυρίως από τους βασιλείς και τους εταίρους.

Επιπλέον στις ταφές που εξετάζουμε, αν και απαντούν πλήρως αγγεία που έχουν εισαχθεί από την Κόρινθο και την Αττική, παρατηρείται απουσία μεταλλικών αγγείων, τα οποία ως κτερίσματα χαρακτηρίζουν τους τάφους των βασιλέων και των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων της Μακεδονίας.²⁰⁴

Ο Θέμελης θεωρεί ότι τα μεταλλικά και τα πολύτιμα κτερίσματα των νεκροταφείων της Μακεδονίας εκφράζουν την τάση για κοινωνική προβολή της τοπικής αριστοκρατίας, η οποία αν και στον 6^ο αιώνα π.Χ. έχει αρχίσει, ωστόσο δεν έχει ακόμα επιτύχει την πλήρη αποστασιοποίησή της από τους πληθυσμούς της Θράκης και της Ιλλυρίας²⁰⁵ και ίσως οι άνθρωποι αυτών των κοινωνικών τάξεων είναι θαμμένοι στους τάφους που εντοπίστηκαν επιστόμια.

Όσον αφορά στα ενεπίγραφα επιστόμια, αν και οι πληροφορίες από τις ανασκαφικές αναφορές δεν είναι πάντα διαφωτιστικές, μπορούμε να εξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα. Η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη σημειώνει ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του νεκροταφείου της Πέλλας, σε ορισμένους από τους οποίους εντοπίστηκαν ενεπίγραφα φύλλα, τόσο εξαιτίας της έντονης προβολής τους όσο και της επιμελημένης κατασκευής και των κτερισμάτων θα πρέπει να αποδοθούν σε επιφανείς νεκρούς, σε αντίθεση με τους νεκρούς των υπόλοιπων τάφων.²⁰⁶

Ο τάφος της Φιλημήνας στην Ήλιδα, μολονότι είναι προσεγγμένος κατασκευαστικά και φροντισμένος από άποψη κτερισμάτων, ίσως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκε σε ιδιαίτερα επιφανή νεκρή, αλλά όπως και οι τάφοι της Πέλλας μαρτυρά την προσπάθεια για προβολή της νεκρής και της οικογένειάς της.

Ωστόσο, σε σχέση με αυτή την κατηγορία ελασμάτων ο προβληματισμός προχωρά περισσότερο. Αφορμή στέκεται μία επιγραφή από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας, η οποία χρονολογείται περίπου στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰⁷ και ανοίγει

²⁰⁴ «Η συχνή παρουσία (μεταλλικών αγγείων) ως κτερισμάτων σε τάφους βασιλέων, ηγεμόνων και γενικώς 'αξιωματούχων' στη Μακεδονία και αλλού σχετίζεται με τα ταφικά έθιμα και το τονισμένο στοιχείο του αφηρωισμού...προβάλλουν το κοινωνικό κύρος και την οικονομική επιφάνεια του κατόχου, ζώντος ή νεκρού», Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 164.

²⁰⁵ Για τον Θέμελη (2000), 497, το κράνος Ιλλυρικού τύπου που απαντά συχνά στις μακεδονικές ταφές συνιστά στοιχείο της επίδρασης των άλλων πληθυσμών στις μακεδονικές ταφικές πρακτικές. Βλ. και Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 158.

²⁰⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989-91), 150.

²⁰⁷ Ο Comparetti (1910), 48 αναφέρει γενική χρονολόγηση στους αρχαϊκούς χρόνους. Η απόλυτη χρονολόγηση δίνεται από την Jeffery (1998), 239.

μία διαφορετική συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη ή μη διαχωρισμού του χώρου στον οποίο θάβονται οι μύστες²⁰⁸ [Εικ. 7]. Το κείμενο αναφέρει:

οὐ θέμις ἐνιτοῦθα κείσθαι (ε)ἰ μὴ τὸν βελβαχχευμένον.²⁰⁹

Το στοιχείο αυτό είναι το μοναδικό που αποδεικνύει την ύπαρξη διαφοροποίησης ενός νεκροταφείου -ή του χώρου εντός ενός νεκροταφείου- στο οποίο απαγορευόταν η ταφή νεκρού που δεν ήταν μύστης της βακχικής λατρείας.²¹⁰

Η προσπάθεια για αναζήτηση στοιχείων που θα οδηγούσαν στην απόδειξη τέτοιας συνήθειας και σε άλλες περιοχές δεν είναι εύκολη. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Dickie ότι τα ανασκαφικά στοιχεία που δίνονται στις δημοσιεύσεις δεν επαρκούν ώστε να μπορεί κάποιος να επιχειρηματολογήσει για τη θέση των τάφων των μνημένων μέσα στα νεκροταφεία σε σχέση με αυτούς των αμύητων.²¹¹

Στο τοπογραφικό διάγραμμα του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας που δημοσιεύει η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη παρατηρούμε ότι οι τάφοι στους οποίους βρέθηκαν τα δύο ενεπίγραφα επιστόμια της Φιλοξένας και του Ποσειδίου (τάφοι 1 και 3) βρίσκονται στο Β όριο του χώρου, καθώς είναι χτισμένοι ακριβώς δίπλα στον περίβολο του νεκροταφείου²¹² [Εικ. 8]. Δυστυχώς το γεγονός ότι οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι δεν μας επιτρέπει να εξετάσουμε την ύπαρξη ή όχι μίας ομάδας μνημένων που θα είχαν θαφτεί εδώ, ξεχωριστά από τους υπόλοιπους νεκρούς.

Ο τάφος της Φιλημήνας αν και ανήκει στη Δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ήλιδος, σύμφωνα με το τοπογραφικό που δημοσιεύει ο Θέμελης,²¹³ και αυτός βρισκόταν κάπου στα όρια του χώρου του νεκροταφείου²¹⁴ [Εικ. 9].

Δυστυχώς, για τους υπόλοιπους τάφους που έχουν δώσει ενεπίγραφα επιστόμια-φύλλα δεν έχουμε τέτοια στοιχεία. Έτσι, με βάση αυτές τις λίγες ενδείξεις δεν μπορούμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Η εξέταση επιπλέον των κτερισμάτων των ταφών αυτών δεν αποδεικνύει τη διαφοροποίηση των νεκρών τους

²⁰⁸ Η επιγραφή βρέθηκε κοντά στο χωριό Pozzuoli και σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης, βλ. σχετικά Comparetti (1910), 47 κ.εξ.

²⁰⁹ ό.π., 48. Η Jeffery (1998), 239 σημειώνει ότι η χρήση του *ἰ* αντί του *εἰ* ερμηνεύεται ως κράση με το -αι που προηγείται και δηλώνει Ευβοϊκή διάλεκτο. Πρβλ. και Dickie (1995), 86, ο οποίος αναφέρει το κείμενο ως: οὐ θέμις ἐνιτοῦθα κείσθαι μὲ τὸν βελβαχχευμένον.

²¹⁰ Η Jeanmaire (1985), 495, τονίζει ιδιαίτερα τη χρήση της λέξης *βάκχος* και τη μη εμφανή σχέση της απαγόρευσης με τον κύκλο των ορφικών. Βλ. και Burkert (1997), 65, ο οποίος τονίζει ότι ο όρος *βάκχος* δεν ταυτίζεται με τον όρο *μύστης* και ότι οι *βάκχοι* είναι ιδιαίτερη ομάδα.

²¹¹ Dickie (1995), 86.

²¹² Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989), 92, Σχ. 1.

²¹³ Θέμελης (1991), 146-147, εικ. 1.

από άλλους που θάβονται την ίδια χρονική περίοδο. Τα αντικείμενα μέσα στις ταφές αυτές είναι εκείνα που θα συναντήσουμε σε κάθε φροντισμένη ταφή της περιόδου.

Η τελευταία διαπίστωση θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή ενός διαφορετικού προβληματισμού. Σύμφωνα με την ορφική πίστη ο νεκρός θα έπρεπε να ταφεί με λίγα και περιορισμένης πολυτέλειας κτερίσματα.²¹⁵ Φαίνεται λοιπόν, από ό,τι τουλάχιστον μπορούμε να εικάσουμε από τις υπάρχουσες ταφές, ότι η επίδραση της βακχικής λατρείας στον ορφισμό υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρή και σε αυτόν τον τομέα.

Η λατρεία

Η ορφική λατρεία φαίνεται ότι ενισχύεται και ισχυροποιείται κατά την ελληνιστική εποχή και την ύστερη αρχαιότητα. Είναι άλλωστε η εποχή που ο ελληνικός χώρος κατακλύζεται από μυστηριακές λατρείες που έρχονται από άλλες περιοχές όπως η Αίγυπτος. Η λατρεία του Σάραπι (ή του Όσιρη), της Ίσιδας κ.ά. αντικαθιστούν σε μεγάλο βαθμό τις ολύμπιες λατρείες της αρχαιότητας. Όπως παρατηρεί ο Παπαχατζής, «σημαντική καινοτομία της λαϊκής πίστης (εκτός των καθαρμών) είναι και η καθιέρωση ομαδικής λατρείας με αποκλειστική συμμετοχή των μελών ενός θρησκευτικού θιάσου».²¹⁶

Στους γεωμετρικούς και κυρίως στους αρχαϊκούς χρόνους, οπότε και παγιώνονται τα χαρακτηριστικά των ολύμπιων θεών, άλλες λατρείες όπως οι μυστηριακές παραμένουν κατά κύριο λόγο χθόνιες. Η ανάγκη του ανθρώπου να παλέψει την ομηρική εικόνα του μουχλιασμένου και σκοτεινού Άδη και να διεκδικήσει μία άλλη καλύτερη θέση από αυτή μίας σκιάς χωρίς μνήμη, οδηγεί στην ανάπτυξη λατρειών που δίνουν αυτές τις ελπίδες. Ο Παπαχατζής αναφερόμενος στην επίσημη θρησκεία, «τη θρησκεία του Ησιόδου» όπως την ονομάζει, υποστηρίζει ότι δεν είχε συναισθηματικό περιεχόμενο και πως αυτή υπήρξε μία από τις βασικότερες

²¹⁴ Ο κ. Θέμελης, τον οποίο ευχαριστώ, επιβεβαιώνει την ακρίβεια αυτής της υπόθεσης.

²¹⁵ Ο πλούτος και η ποικιλία των κτερισμάτων του τάφου Α του Δερβενίου αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς λόγους που αμφισβητήθηκε η ταυτότητα του νεκρού του ως θιασιώτη του Ορφισμού, βλ. Θέμελης & Τουράτσογλου (1997), 149.

²¹⁶ Παπαχατζής (1990), 30.

αιτίες που οι πιστοί στράφηκαν προς τις μυστικές λατρείες που ήταν ανοιχτές σε όλους και μακριά από τη στεγνή ευλάβεια της επίσημης θρησκείας.²¹⁷

Ο Rohde κάνει μία σύντομη αλλά ενδιαφέρουσα αναφορά στις περιγραφές καταβάσεων στον Κάτω Κόσμο, που απαντούν ήδη από την εποχή των ομηρικών επών.²¹⁸ Τα κείμενα αυτά επιτρέπουν να διαφανεί το ενδιαφέρον του ανθρώπου για τις διαδρομές του κόσμου αυτού και τα μυστικά του, και ίσως πολύ περισσότερο η ελπίδα για έξοδο, απελευθέρωση από αυτόν. Η άποψη του Πλάτωνα για τον Κάτω Κόσμο και τους θεούς του δεν εναρμονίζεται με τις λαϊκές πίστεις όπως τονίζει ο Rohde,²¹⁹ ωστόσο αντανακλά με το σαφέστερο τρόπο τις ορφικές αντιλήψεις.²²⁰

Τα Ελευσίνια μυστήρια υπόσχονται στους μύστες τους μία καλύτερη τύχη στον άλλο κόσμο. Σε αντίθεση με αυτά η ορφική διδασκαλία κρυμμένη κάτω από τις οργιαστικές διονυσιακές τελετές αποζητά για τον πιστό της κάτι διαφορετικό: την εξίσωση με το ουράνιο, το θείο, έστω και στον Κάτω Κόσμο. Η συγχώνευση θεού και πιστού στη βακχική λατρεία, όπως σημειώνει ο Burkert, είναι μοναδικό φαινόμενο στην αρχαία ελληνική θρησκεία.²²¹

Ελκυστική θα πρέπει να ήταν και η θεωρία της μετεμψύχωσης -για την οποία δεν υπάρχει άμεση αναφορά στα χρυσά ελάσματα- που είναι επίσης ένα από τα βασικά δόγματα της ορφικής διδασκαλίας και αρχίζει να εμφανίζεται προς το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²²² Ωστόσο, όπως πρέσβευαν, η πραγματική σωτηρία της ψυχής επέρχεται με την έξοδο της από τη διαδικασία αυτή, την «έξοδο από τον κύκλο των

²¹⁷ ό.π. Ο Ράγκος (2000), 42 θεωρεί ότι η θεογονία των ορφικών σε αντίθεση με αυτή του Ησιόδου και ο ανθρωπογονικός μύθος που έπλασαν ήταν κατάλληλος για σωτηριολογική εκμετάλλευση.

²¹⁸ Rohde (1987), 239.

²¹⁹ ό.π.

²²⁰ Πλάτων, *Κρατύλος* 403d.7-404e.2.

²²¹ Burkert (1993), 343. Βλ. και Ράγκος (2000), 42, ο οποίος τονίζει ότι οι Ορφικοί είναι οι πρώτοι που μίλησαν για κοινή καταγωγή των ανθρώπων από τους θεούς.

²²² Βλ. Burkert (1997), 108, ο οποίος θεωρεί ότι τα κείμενα των ελασμάτων εμπεριέχουν υπαινιγμούς για τη μετεμψύχωση. Βλ. και Bremmer (2002), 2, ο οποίος αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας είναι αυτός που «εφευρίσκει» την έννοια της μετενσάρκωσης.

μετενσαρκώσεων».²²³ Η κατάκτηση της μνήμης -δηλαδή της γνώσης- συνιστά, επιπλέον, βασικό στοιχείο διαφοροποίησης του μυημένου από τον αμύητο.²²⁴

Ο Nilsson θεωρεί ότι η διονυσιακή λατρεία είχε την ίδια απήχηση στις ανώτερες τάξεις της ελληνοιστικής εποχής, όπως στις λαϊκές, για διαφορετικούς λόγους. Οι ευκατάστατοι απολάμβαναν την ευχαρίστηση και την πολυτέλεια των συμποσίων μαζί με τη δυνατότητα να απαλλαγούν από το συντηρητισμό της παλαιάς θρησκείας.²²⁵

Η αρχαϊκή εποχή συνέβαλε στην ανάδειξη των μυστηριακών λατρειών και η κλασική στην παγίωσή τους. Λίγο αργότερα, οι ελληνοιστικοί χρόνοι και η ύστερη αρχαιότητα προσέφεραν ίσως πιο κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη και την εξάπλωση τέτοιων λατρειών, όπως η ορφικο-διονυσιακή. Και ενώ ο άνθρωπος είχε πλάσει ανθρωπόμορφους τους θεούς του, τώρα επιδιώκει την πλήρη ταύτιση με αυτούς, τουλάχιστον μετά το θάνατο ή καλύτερα μετά το τέλος των περιπετειών της αθάνατης ψυχής του.

²²³ Ράγκος (2000), 38-39. Ο ίδιος τονίζει ότι οι Ορφικοί υπήρξαν ιδιαίτερα τολμηροί στην πίστη τους ότι εκτός από την μετενσάρκωση μπορεί να υπάρξει πλήρης έξοδος του ανθρώπου από τον κύκλο της *Ανάγκης* και του *Χρόνου*. Ο Burkert (1997), 109, πιστεύει ότι το δόγμα της μετεμψύχωσης «δεν αποτελούσε βασική ή ουσιαστική δοξασία των μυστηρίων...άσκησε επιρροή σε ορισμένες μορφές βακχικών μυστηρίων και πιθανόν να είχε συσχετιστεί με ορφικά βιβλία σε προγενέστερη εποχή.»

²²⁴ Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση που μπορεί να κάνει κανείς για την ομοιότητα με την αιγυπτιακή παράδοση. Σύμφωνα με το Βιβλίο των Νεκρών η τιμωρία που επιβάλλει ο Όσιρις σε όσους δεν αποδεικνύουν την αθωότητά τους μπροστά του είναι η ανυπαρξία. Βλ. σχετικά Lesko (1995), 1769.

²²⁵ Nilsson (1985), 146-147. Βλ. και Bremmer (2002), 25, ο οποίος αναφέρεται στους λόγους για τους οποίους τα αριστοκρατικά στρώματα στρέφονται στον Πυθαγορισμό στα τέλη της αρχαϊκής εποχής.

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

Οι βραχυγραφίες των περιοδικών ακολουθούν το *Archdologische Bibliographie* 1993. Εκτός αυτών χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω:

<i>Αρχαιολογία</i>	<i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i>
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>ΑΕΜΘ</i>	<i>Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη</i>
<i>ΒΕ</i>	<i>Bulletin Epigraphique</i>
<i>Corpus</i>	<i>Corpus: Αρχαιολογία, Ιστορία των πολιτισμών</i>
<i>ΕΕΦΣΠΘ</i>	<i>Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσ/νίκης</i>
<i>Θαλλώ</i>	<i>Θαλλώ: Περιοδική έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων</i>
<i>ΚρητΕστ</i>	<i>Κρητική Εστία</i>
<i>Μακεδονικά</i>	<i>Μακεδονικά: Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών</i>
<i>Parnassos</i>	<i>Parnassos: Journal of the Parnassos literary Society</i>
<i>ΠΑΕ</i>	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Amadry (1953)	Amandry, P, <i>Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques</i> , Strasbourg 1953.
<i>Ancient Gold</i> (1998)	Marazon, I. (επιμ.), <i>Ancient gold: the wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria</i> , New York 1998.
Andronikos (1968)	Andronikos, M., <i>Totenkult</i> , <i>Archaeologia Homeric</i> Bd 3, Göttingen 1968.
<i>Antike Kunstwerke</i> (1962)	<i>Antike Kunstwerke</i> , Ars Antiqua AG, Luzern, Dec. 7, 1962.
Becatti (1955)	Becatti, G., <i>Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche</i> , Roma 1955.
Bodel (2001)	Bodel, J., «Epigraphy and the ancient historian», 1-57 στο Bodel, J. (επιμ.), <i>Ancient history from inscriptions</i> , London & New York 2001.
Borza (1990)	Borza, E.N., <i>In the shadow of Olympus. The emergence of Macedon</i> , Princeton 1990.
Bouzek (1974)	Bouzek, J., <i>Graeco-Macedonian bronzes. Analysis and chronology</i> , Praha 1974.
Bowie (1999)	Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 5.
Bremmer (2002)	Bremmer, J.N., <i>The rise and the fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell lectures at the University of Bristol</i> , London & New York 2002.
Brisson (1995)	Brisson, L., <i>Orphée et l' Orphisme dans l' Antiquité gréco-romaine</i> , Aldershot 1995.
Brown (1991)	Brown, C.G., «Empousa, Dionysus and the mysteries: Aristophanes, <i>Frogs</i> 285ff.», <i>CIQ</i> 41 (1991), 41-50.
Buccholz & Karageorghis (1973)	Buccholz, H.-G., Karageorghis, V., <i>Prehistoric Greece and Cyprus. An archaeological handbook</i> , London 1973.
Burkert (1986)	Burkert, W., «Der Autor von Derveni: Stesimbrotos Περὶ τελετῶν ?», <i>ZPE</i> 62 (1986), 1-5.
Burkert (1993)	Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 5.
Burkert (1997)	Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 5.

- Casson (1919-21) Casson, S., «Excavations in Macedonia», *BSA* 24 (1919-21), 1-33.
- Casson (1923-25) Casson, S., «Excavations in Macedonia II», *BSA* 26 (1923-1925), 1-29.
- Chicoteau (1997) Chicoteau, M., «The 'orphyic' tablets depicted in a Roman catacomb (c. 250 AD?)», *ZPE* 119 (1997), 81-83.
- Christou (1984) Christou, D., «Supplementary report on the Iron Age necropolis at Kato Dheftera», *RDAC* 1984, 174-206.
- Clara Rhodos IV* Jacopi, G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi I*, vol. IV, 1929-30, Bergamo 1931.
- Clara Rhodos VI-VII* Jacopi, G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi II*, vol. VI-VII, 1932-33, Bergamo 1933.
- Cohen (1995) Cohen, A., «Alexander and Achilles - Macedonians and 'Myceneans'», 483-505 στο Carter, J.B., Morris, S.P. (επιμ.), *The Ages of Homer, a tribute to Emily Tounsend Vermeule*, Austin 1995.
- Cole (1980) Cole, S.G., «New evidence for the mysteries of Dionysos», *GrRomByzSt* 21 (1980), 223-238.
- Cole (1993) Cole, S.G., «Voices from beyond the Grave: Dionysus and the Dead», 276-295 στο Carpenter, T.A., Faraone, Ch.A. (επιμ.), *Masks of Dionysus*, Ithaca & London 1993.
- Collection Stathatos* (1963) *Collection Hélène Stathatos, vol. III: Objects antiques et Byzantins*, Strasbourg 1963.
- Comparetti (1910) Comparetti, D., *Laminette Orfiche*, Firenze 1910.
- Courtois & Lagarce (1986) Courtois, J-C., Lagarce J. & E., *Enkomi et le Bronze récent à Chypre*, Nicosie 1986.
- Curtis (1925) Curtis, C.D., «The Barberini tomb», *MemAmAc* 5 (1925), 9-52.
- Curtis (1976) Curtis, J.E., «Parthian gold from Nineveh», *BrMusYearbook* 1 (1976), 47-66.
- Daux (1955) Daux, G., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1954: Épire», *BCH* 79 (1955), 263-267.
- Daux (1968) Daux, G., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1954: Ambracie», *BCH* 92 (1968), 843.
- Delia (1992) Delia, D., «The refreshing water of Osiris», *JARCE* 29 (1992), 181-190.
- Demisch (1977) Demisch, H., *Die Sphinx. Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1977.
- Dettori (1996) Dettori, E., «Testi 'orfici' dalla Magna Grecia al mar nero», *PP* 51 (1996), 292-310.
- Dikaios (1969) Dikaios, P., *Enkomi: Excavations 1948-58*, Mainz am Rhein 1969.
- Dickie (1994) Dickie, M.W., «Which Posidippus?», *GrRomByzSt* 35 (1994), 373-383.
- Dickie (1995) Dickie, M.W., «The Dionysiac Mysteries in Pella», *ZPE* 109 (1995), 81-86.
- Dubois (1996) Dubois, L., *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève 1996.
- Edmonds (1999) Edmonds, R., «Tearing apart the Zagreus Myth: a few disparaging remarks on Orphism and original sin», *CIAnt* 18 (1999), 35-73.
- Filow (1927) Filow, B., *Die Nekropole von Trebenische*, Berlin 1927.
- Fol (1989) Fol, A., «Thrace and Macedonia in the 6th-4th century BC in Euripides' *Bacchae*», 433-441 στο *Αρχαία Μακεδονία V: Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη 1993.

- Forsdyke (1926/27) Forsdyke, E.J., «The Mavro Spelio cemetery at Knossos», *BSA* 28 (1926/27), 243-296.
- Frel (1994) Frel, J., «Una nuova 'laminetta orfica', *Eirene* 30 (1994), 183-184.
- Gardner & Casson (1919-20) Gardner, E.A., Casson, S., «Macedonia: Antiquities found in the British zone, 1915-1919», *BSA* 23 (1919-1920), 10-43.
- Garland (1985) Garland, R., *The Greek way of death*, London 1985.
- Gavrilaki & Tzifopoulos (1998) Gavrilaki, I., Tzifopoulos, Y.Z., «An 'Orphic-Dionysiac' gold epistomion from Sfakaki near Rethymno», *BCH* 122 (1998), 343-355.
- Giangrande & White (1993) Giangrande, G., White, H., «On the orphic cult in northern Greece», *Parnassos* 35 (1993), 464-474.
- Gold und Kunsthandwerk* (1989) *Gold und Kunsthandwerk von antiken Kuban*, Sonderausstellung vom 22. Januar bis 27. März 1989, Stuttgart 1989.
- Graf (1996) Graf, F., *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags - Symposium für Walter Burkert, Castelen bei Basel 15. bis 18. März 1996*, Stuttgart 1998.
- Greifenhagen (1970) Greifenhagen, A., *Schmuckarbeiten in Edelmetall, Band I: Fundgruppen*, Berlin 1970.
- Griffiths (1985) Griffiths, J.G., «An Egyptian antecedent of ΑΙΩΝΕΡΓΕΤΗΣ», *AJA* 89 (1985), 167-168.
- Guthrie (2000) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 6.
- Guzzo (1993) Guzzo, P.G., *Oreficerie dalla Magna Grecia. Ornamenti in oro e argento dall' Italia Meridionale tra l' VIII ed il I secolo*, Taranto 1993.
- Harrison (1980) Harrison, J.E., *Prolegomena to the study of Greek religion*, London 1903 (ανατύπωση 1980).
- Hatzopoulos (1992) Hatzopoulos, M.B., «Macédoine», *BE* 1992, 480-486.
- Higgins (1961) Higgins, R.A., *Greek and Roman jewellery*, London 1961.
- Higgins (1977) Higgins, R.A., *Minoan and Mycenaean Art*, London 1967 (ανατύπωση 1977).
- Hill (1964-65) Hill, D.K., «Helmet and mask and a northern Greek burial», *JWaltersArtGal* 27-28 (1964-65), 9-15.
- Hood (1993) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 6.
- IC II* Guarducci, M. (επιμ.), *Inscriptiones Creticae: opera et consilio Friderici Halbherr collectae, Vol. II: Tituli Ctetae Occidentalis*, Roma 1939.
- Iles Johnston & McNiven (1996) Iles Johnston, S., McNiven, T.J., «Dionysos and the Underworld in Toledo», *MusHelv* 53 (1996), 25-36.
- Jeanmaire (1985) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 6.
- Jeffery (1998) Jeffery, L., *The local scripts of Archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet from the eight to the fifth century B.C.*, Oxford 1990 (ανατύπωση 1998).
- Jewelry 7000 years* (1987) Tait, H. (επιμ.), *Jewelry 7000 years: an international history and illustrated survey from the collection of the British Museum*, New York 1987
- Jordan (1985) Jordan, D.R., «The inscribed gold tablet from the Vigna Codini», *AJA* 89 (1985), 162-167.
- Karageorghis (1965) Karageorghis, V., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1964», *BCH* 89 (1965), 231-300.
- Karageorghis (1967) Karageorghis, V., *Excavations in the Necropolis of Salamis I*, Nicosia 1967.
- Karageorghis (1968) Karageorghis, V., *Cyprus*, Archaeologia Mundi, Geneva 1968.
- Karageorghis (1971) Karageorghis, V., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970: Musée régional de Kyrenia», *BCH* 95 (1971), 362.
- Karageorghis (1974) Karageorghis, V., *Excavations at Kition I: The tombs*, Nicosia 1974.

- Karageorghis (1976) Karageorghis, V., *Kition: Mycenaean and Phoenician discoveries in Cyprus*, London 1976.
- Kilian (1975) Kilian, K., «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50 (1975), 9-140.
- Kotansky (1994) Kotansky, R., *Greek magical amulets. The inscribed gold, silver, copper and bronze Lamellae: Part I, Published texts of known provenance*, Köln 1994.
- Kurz & Boardman (1994) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 7.
- Laffineur (1980) Laffineur, R., «Collection Paul Canellopoulos (XV)», *BCH* 104 (1980), 345-457.
- Lesko (1995) Lesko, L.H., «Death and afterlife in ancient Egyptian thought», 1763-1774 στο Sasson, J.M., Baines, J., Beckman, G., Rubinson, K. (επιμ.), *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. III, New York 1995.
- Macht, Herrschaft und Gold* (1988) Fol, A., Lichardus, J. (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold: Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Saarbrücken 1988.
- Marshall (1911) Marshall, F.H., *Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum*, London 1911.
- Mastrocinque (1993) Mastrocinque, A., «Orpheos Bakchikos», *ZPE* 97 (1993), 16-24.
- Maxwell-Hyslop (1971) Maxwell-Hyslop, K.R., *Western Asiatic jewellery c. 3000-612 B.C.*, London 1971.
- Merkelbach (1999) Merkelbach, R., «Die goldenen Totenpässe: ägyptisch, orphisch, bakchisch», *ZPE* 128 (1999), 1-13.
- Michand (1971) Michand, J-P., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Péloponnèse en 1970: Élis», *BCH* 95 (1971), 901-909.
- Murno & Tubbs (1890) Murno, J.A.R., Tubbs, H.A., «Excavations in Cyprus 1889. Polis tes Chrysochou, Limniti», *JHS* 11 (1890), 1-99.
- Nilsson (1985) Nilsson, P.M., *The Dionysiac mysteries of the Hellenistic and Roman age*, Lund 1957 (ανατύπωση 1985).
- Ohly (1953) Ohly, D., *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 1953.
- Ohnefalsch-Richter (1893) Ohnefalsch-Richter, M., *Kypros, die Bibel und Homer*, Berlin 1893.
- Özgülç (1955) Özgülç, T., «Excavations at Kültepe 1954: Finds on Level Ib», *Bulleten* 19 (1955), 64-72.
- Pariante (1990) Pariante, A., «Chronique des fouilles en 1989: Hagia Paraskévi», *BCH* 114 (1990), 792.
- Pugliese-Carratelli (1977) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 8.
- Pugliese Carratelli (1988) Pugliese Carratelli, G., «L' orphismo in Magna Grecia», 159-170 στο Pugliese Carratelli, G. (επιμ.), *Magna Grecia III. Vita religiosa e cultura letteraria filosofica e scientifica*, Milano 1988.
- Pugliese Carratelli (1993) Pugliese Carratelli, G., *Le lamina d' oro 'orfiche'*, Milano 1993.
- Reichel (1942) Reichel, W., *Griechisches Goldrelief*, Schriften zur Kunst des Altertums Bd 5, Berlin 1942.
- Rey (1927) Rey, L., «Fouilles de la mission Française à Apollonie d' Illyrie», *Albania* 2 (1927), 28-57.
- de Ridder (1924) de Ridder, A., *Catalogue sommaire des bijoux antiques (Musée National du Louvre)*, Paris 1924.
- Rieth (1973) Rieth, A., «Antike Goldmasken», *AW* 4 (1973), 28-34.
- Rohde (1987) Rohde, E., *Psyche. The cults of souls and belief in immortality among ancient Greeks*, (μτφ. W.B. Hillis), New York 1903 (ανατύπωση 1987).

- Rossi (1996) Rossi, L., «Il testamento di Posidippo e le laminette auree de Pella», *ZPE* 112 (1996), 59-65.
- von Salis (1957) von Salis, A., «Antiker Bestattungsbrauch», *MusHelv* 14 (1957), 89-99.
- SCE II Gjerstad, E. et al. (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: Finds and results of the excavations in Cyprus*, vol. II, 1927-31, Stockholm 1935.
- SCE IV:2 Gjerstad, E. (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: the Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical periods*, vol. IV:2, Stockholm 1948.
- Schaeffer (1952) Schaeffer, C.F.A., *Enkomi-Alasia I: nouvelles missions en Chypre 1946-1950*, Paris 1952.
- Schmidt (1991) Schmidt, M., «Bemerkungen zu Orpheus in Unterwelts- und Thrakersdarstellungen», 31-50 στο Borgeaud, Ph. (επιμ.), *Orphisme et Orphée, en l' honneur de Jean Rudhardt*, Genève 1991.
- Segall (1938) Segall, B., *Museum Benaki: Katalog der Goldschmiede - Arbeiten*, Athen 1938.
- Seyrig (1959) Seyrig, H., «Antiquités Syriennes», *Syria* 36 (1959), 38-89.
- Stupperich (1981) Stupperich, R., «Ein griechisches Goldblech in Gevelsberg», *Boreas* 4 (1981), 199-201.
- Thracian Art Treasures* (1975) Venedicov, I., Gerassimov, T., *Thracian art treasures*, (μτφ. M. Alexieva, P. Drenkov), London 1975.
- Touchais (1982) Touchais, G., «Chronique de fouilles e découvertes archéologique en Grèce en 1981: Thessalie, Macédoine, Thrace: Sindos», *BCH* 106 (1982), 576.
- Trendall (1996) Βλ. ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σελ. 8.
- Tsantsanoglou (1997) Tsantsanoglou, K., «The first columns of the Derveni Papyrus and their religious significance», 93-128 στο Laks, A., Most, G.W. (επιμ.), *Studies on the Derveni Papyrus*, Oxford 1997.
- Tsigarida (1998) Tsigarida, B., «Fifth-century B.C. jewellery from the cemeteries of Pydna, Macedonia», 48-54 στο Williams, D. (επιμ.), *The art of the Greek Goldsmith*, London 1998.
- Vinogradov (1991) Vinogradov, J.G., «Zur sachlichen und geschichtlichen Deutung der Orphiker-Plättchen von Olbia», 77-86 στο Borgeaud, Ph. (επιμ.), *Orphisme et Orphée, en l' honneur de Jean Rudhardt*, Genève 1991.
- West (1982) West, M.L., «The Orphics of Olbia», *ZPE* 45 (1982), 17-29.
- Western Greeks* (1996) Pugliese Carratelli, G. (επιμ.), *The Western Greeks. Classical civilization in the western Mediterranean*, London 1996.
- Willets (1962) Willets, R.F., *Cretan cults and festivals*, New York 1962.
- Zuntz (1971) Zuntz, G., *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford 1971.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αγαλλοπούλου (1973-4) Αγαλλοπούλου, Π., «Αρχαιότητες και Μνημεία Αχαΰας: Πάτραι, οδός Σατωβριάνδου 53-55», *ΑΔ* 29 (1973-74), Β2: Χρονικά, 372-373.
- Ανδρόνικος & Κοτταρίδου (1988) Ανδρόνικος, Μ., Κοτταρίδου, Αγγ., «Ανασκαφή Βεργίνας», *ΠΑΕ* 143 (1988), 99-107.
- Αρχοντίδου-Αργύρη (1988) Αρχοντίδου-Αργύρη, Α., «Κ' ΕΠΚΑ: Νομός Λέσβου Μυτιλήνη, Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Γ. Καμάτσου)», *ΑΔ* 43 (1988), Β2: Χρονικά, 459.
- Βοκοτοπούλου (1982) Βοκοτοπούλου, Ι., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Νομός Θεσ/νίκης: Αγία Παρασκευή», *ΑΔ* 37 (1982), Β2: Χρονικά, 282-283.
- Bowie (1999) Bowie, A.M., *Αριστοφάνης. Μύθος, τελετουργία και κωμωδία*, (μτφ. Π. Μοσχόπουλου), Αθήνα 1999.

- Burkert (1993) Burkert, W., *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*, (μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού) Αθήνα 1993.
- Burkert (1997) Burkert, W., *Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας*, (μτφ. Έφφ Ματθαίου), Αθήνα 1997².
- Γαβριλάκη (1989) Γαβριλάκη, Ειρ., «ΚΕ' ΕΠΚΑ: Νομός Ρεθύμνου, Σφακάκι Παγκαλοχωρίου», *ΑΔ* 44 (1989), Β2: Χρονικά, 457-460.
- Γρηγοριάδου et al. (1999) Γρηγοριάδου, Α., Γιαννικουρή, Α., Μαρκέτου, Τ., «Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό», 373-404 στο Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999, Αθήνα 2001.
- Guthrie (2000) Guthrie, W.K.C., *Ο Ορφείας και η αρχαία ελληνική θρησκεία*, (μτφ. Χ. Μήνη), Αθήνα 2000.
- Δαβάρας (1985) Δαβάρας, Κ., «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *ΑΕ* 1985, 130-216.
- Δεσποίνη (1981) Δεσποίνη, Αικ., «Ανασκαφή Σίνδου», *ΠΑΕ* 1981, τεύχος Α', 40-41.
- Δεσποίνη (1987) Δεσποίνη, Αικ., «Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα από τη Σίνδο», 135-140 στο Tzalas, Η. (επιμ.), *Τροπιάς II: 2nd International Symposium on ship construction in Antiquity*, Delphi 27-29 August 1987, Delphi 1987.
- Δεσποίνη (1996) Δεσποίνη, Αικ., *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996.
- Δεσποίνη (1998) Δεσποίνη, Αικ., «Χρυσά επιστόμια», 65-80 στο *Μνείας Χάριν: Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Δεσποίνη (2000) Δεσποίνη, Αικ., «Ελάσματα Σίνδου με ζωφόρο ζώων», 277-304 στο *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ελληνικό Κόσμημα* (1997) *Το Ελληνικό Κόσμημα: 6000 χρόνια παράδοσης*, Θεσσαλονίκη 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουαρίου 1998, Αθήνα 1997.
- Ελληνικός Πολιτισμός* (1993) *Ελληνικός Πολιτισμός - Μακεδονία: Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Marchi Bonsecours, Μοντρεάλ 7 Μαΐου - 19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα 1993.
- Hood (1993) Hood, S., *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, (μτφ. Μ. Παντελίδου, Θ. Ξένος), Αθήνα 1993³.
- Jeanmaire (1985) Jeanmaire, J., *Διόνυσος. Ιστορία της λατρείας του Βάκχου*, (μτφ. Α. Μερτάνη-Λίτζα), Αθήνα 1985.
- Θέμελης (1991) Θέμελης, Π., «Ο τάφος της Ηλείας Φιλημήνας», 146-158 στο *Χρονολογημένα Σύνολα και Εργαστήρια*, Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσ/νίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994.
- Θέμελης (1992) Θέμελης, Π., «Η Ερέτρια τον 8^ο π.Χ. αι. εργαστήριο χρυσοχοΐας», *Αρχαιολογία* 42 (1992), 29-38.
- Θέμελης (1994-6) Θέμελης, Π., «Αρχαιολογικές ειδήσεις: Νομός Ρεθύμνης, Ελεύθερνα Τομέας Ι», *ΚρητΕστ* 5 (1994-6), 267-283.
- Θέμελης (2000) Θέμελης, Π., «Μεταλλοτεχνία Μακεδονική», 495-517 στο *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Θέμελης & Τουράτσογλου (1997) Θέμελης, Π., Τουράτσογλου, Ι.Π., *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997.
- Θησαυροί Μακεδονίας* (1979) Νίνου, Κ. (επιμ.), *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας*, Αθήνα 1979.
- Καραγεώργης (1965) Καραγεώργης, Β., «Αρχαιότητες και Μνημεία Κύπρου: Ανασκαφή Σαλαμίνας», *ΑΔ* 20 (1965), Β3: Χρονικά, 607-612.
- Καραγεώργης (1976) Καραγεώργης, Β., *Ο πολιτισμός της προϊστορικής Κύπρου*, Αθήνα 1976.
- Καραγιώργης (1991) Καραγιώργης, Β., *Οι πρότοι Έλληνες στην Κύπρο: οι αρχαιολογικές μαρτυρίες*, (μτφ. Δ. Κυριακού, Κ. Τουλουμή), Αθήνα 1991.

- Καρακατσάνης (1992) Καρακατσάνης, Π., «Η συμβολή του ορφικού πνεύματος στη διαμόρφωση του ελληνικού πνεύματος», 237-245 στο 2^ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, *Αρχαία Θράκη - αρχαϊκοί, κλασσικοί, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι*, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992, Κομοτηνή 1997.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη (1996) Καραμήτρου-Μεντεσιδη, Γ., «Αιανή 1983-1997», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), 23-41.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1977) Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεώτερα ευρήματα», 309-325 στο Α΄ Τοπικό συμπόσιο, *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Καβάλα, 18-20 Απριλίου 1977, Θεσσαλονίκη 1980.
- Κουρσουμής (2000) Κουρσουμής, Σ., «Χρυσά ελάσματα - Χρυσές ελπίδες», *Corpus* 21 (2000), 38-47.
- Κυκλαδικός Πολιτισμός (1990) Μαραγκού, Λ. (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός: Η Νάξος στην 3^η π.Χ. χιλιετία*, Αθήνα 1990.
- Kurz & Boardman (1994) Kurz, D.C, Boardman, J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφ. Ουρ. Βιζυηνού, Θ. Ξένος), Αθήνα 1994.
- Λαζαρίδης (1956) Λαζαρίδης, Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1956, 141-142.
- Λαζαρίδης (1976) Λαζαρίδης, Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1976, τεύχος Α΄, 88-98.
- Λαζαρίδης (1982) Λαζαρίδης, Δ., «Ανασκαφές και έρευνες της Αμφίπολης», *ΠΑΕ* 1982, 43-51.
- Λαζαρίδης (1993) Λαζαρίδης, Δ., *Αμφίπολις*, Αθήνα 1993.
- Λαζαρίδου (1988) Λαζαρίδου, Κ., «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Νομός Χαλκιδικής: Πολύγυρος», *ΑΔ* 43 (1988), Β2: Χρονικά, 361.
- Λεκατσάς (1957) Λεκατσάς, Π., *Η ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, Αθήνα 1957.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989) Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 91-101.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989-91) Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46 (1989-91), Α΄: Μελέτες, 73-151.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1992) Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 127-136.
- Λιούτας & Γκιούρα (1997) Λιούτας, Α., Γκιούρα Ευλ., «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσ/νίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους Δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), 317-326.
- Μηλιάδης (1926) Μηλιάδης, Γ., «Αμβρακίας τάφου», *ΑΔ* 10 (1926), 63-77.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1979) Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., «Νέα ευρήματα από τη Νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», *ΑΔ* 34 (1979), Α: Μελέται, 70-84.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1995) Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 311-320.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1997) Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., «Τάφοι κλασικών χρόνων από το νεκροταφείο της Σίνδου», 153-186 στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου. Παράρτημα Μακεδονικών*, Αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1999) Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 305-316.
- Μιχαηλίδου (2000) Μιχαηλίδου, Α., «Ο ζυγός στη ζωή των κατοίκων του Αιγαίου και της Αιγύπτου», 128-149 στο Καρέτσου, Α. (επιμ.), *Κρήτη - Αίγυπτος: Δεσμοί τριών χιλιετιών*, Αθήνα 2000.
- Μοσχονησιώτου (1988) Μοσχονησιώτου, Σ., «Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 283-295.
- Μοσχονησιώτου (1989) Μοσχονησιώτου, Σ., «Νεκροταφείο στον Άγ. Μάμαντα», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 351-356.

- Μπέσιος (1986) Μπέσιος, Μ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Πιερίας, Μεθώνη, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, 142-143.
- Μπέσιος (1992) Μπέσιος, Μ., «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία, 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 245-248.
- Μπέσιος & Παππά (1995) Μπέσιος, Μ., Παππά, Μ., *Πύδνα*, Κατερίνη 1995.
- Νεολιθικός Θησαυρός (1998) Δημακοπούλου, Κ. (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας: ο Νεολιθικός Θησαυρός*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1998 - 28 Φεβρουαρίου 1999, Αθήνα 1998.
- Νεολιθικός Πολιτισμός (1996) Παπαθανασόπουλος, Γ.Α. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.
- Νινιού-Κινδελή (1987) Νινιού-Κινδελή, Β., «Κιβωτιόσχημος τάφος της ρωμαιοκρατίας στο Επανοχώρι Σελίνου», *ΚρητΕστ* 1 (1987), 16-32.
- Παπαθανασόπουλος (1969) Παπαθανασόπουλος, Γ.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηλείας: Αρχαία Ήλις», *ΑΔ* 24 (1969), Β1: Χρονικά, 152-154.
- Παπακώστα (1987) Παπακώστα, Λ., «ΞΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Αχαΐας, Πάτρα - οδός Σοφοκλέους 8», *ΑΔ* 42 (1987), Β1: Χρονικά, 153.
- Παπαποστόλου (1977) Παπαποστόλου, Ι.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας: Αίγιο - οδός Αγαμέμνονος 16 (Διαμαντή ράχη)», *ΑΔ* 32 (1977), Β1': Χρονικά, 94.
- Παπαποστόλου (1977)α Παπαποστόλου, Ι.Α., «Ελληνιστικοί τάφοι Πάτρας Ι», *ΑΔ* 32 (1977), Α: Μελέτες, 281-343.
- Παπαχατζής (1990) Παπαχατζής, Ν., «Η λαϊκή θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα των ιστορικών χρόνων», *ΑΕ* 1990, 1-82.
- Πέτσας (1969) Πέτσας, Φ.Μ., «ΙΓ' Αρχαιολογική Περιφέρεια: Νομός Θεσ/νίκης, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-67», *Μακεδονικά* 9 (1969), 101-224.
- Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα (2000) Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα: Τομέας Ι*, τόμος 1^{ος}, Ρέθυμνο 2000.
- Rugliese-Carratelli (1977) Rugliese-Carratelli, G., «Ορφικός βίος», *ΕΕΦΣΠΘ* 16 (1977), 9-26.
- Ράγκος (2000) Ράγκος, Σ., «Ο Χρόνος και το πλήρωμά του στην αρχαϊκή Ελλάδα και οι λεγόμενες Ορφικές θεογονίες», *Αρχαιολογία* 74 (2000), 32-43.
- Σαββοπούλου (1988) Σαββοπούλου, Θ., «Νέα στοιχεία από το νεκροταφείο του Παλαιού Γυναϊκόκαστρου», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 219-229.
- Σαββοπούλου (1992) Σαββοπούλου, Θ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Επαρχία Κιλκίς», *ΑΔ* 47 (1992), Β2: Χρονικά, 390-391.
- Σαββοπούλου (1992)α Σαββοπούλου, Θ., «Ο Β' ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 425-430.
- Σαμαρτζίδου (1982) Σαμαρτζίδου, Σ., «ΙΗ' ΕΠΚΑ: Νομός Σερρών, Νέα Ζίχνη», *ΑΔ* 37 (1982), Β2: Χρονικά, 329.
- Σίνδος (1985) Σίνδος: *Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985.
- Σισμανίδης (1985) Σισμανίδης, Κ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Θεσ/νίκης, Κουφάλια», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 235.
- Σισμανίδης (1987) Σισμανίδης, Θ., «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσ/νίκης: Πρώτη παρουσίαση και εκτιμήσεις», 787-812 στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Σουέρεφ (1998) Σουέρεφ, Κ., «Τούμπα Θεσ/νίκης 1998: Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το Νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 195-204.
- Στάης (1895) Στάης, Β., «Προϊστορικοί οικισμοί», *ΑΕ* 1895, 193-264.
- Σταμπολίδης (1996) Σταμπολίδης, Ν.Χρ., *Ελεύθερνα* III:3, 'Αντίποινα'. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου, Ρέθυμνο 1996.
- Τερζοπούλου (1998) Τερζοπούλου, Δ., «Ταφικός τύμβος στη Λάδη Διδυμοτείχου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 19-29.

- Τιβέριος (1985) Τιβέριος, Μ., *Μία «κρίσις των όπλων» του ζωγράφου του Συλέα. Παρατηρήσεις σε ερμηνευτικά θέματα και στις σχέσεις εικονογραφίας και πολιτικής κατά την Υστεροαρχαϊκή και Πρώιμη Κλασική περίοδο*, Αθήνα 1985.
- Τζιφόπουλος (1998) Τζιφόπουλος, Γ.Ζ., «Ο 'Όρφισμός' στην Κρήτη», *Θαλλώ* 10 (1998), 81-96.
- Trendall (1996) Trendall, A.D., *Ερυθρόμορφα αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας* (μτφ. Β.Μ. Σαμπετάϊ), Αθήνα 1996.
- Τσιαφάκη (1998) Τσιαφάκη, Δ., *Η Θράκη στην αττική εικονογραφία του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης*, Κομοτηνή 1998.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη (1992) Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσ/νίκης: νέα ανασκαφικά στοιχεία», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 369-382.
- Τσιριβάκος (1965) Τσιριβάκος, Α.Κ., «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου: Ανασκαφή εν Αμβρακία», *ΑΔ* 20 (1965), Β2: Χρονικά, 355-360.
- Χανιώτης (1990) Χανιώτης, Α., «Μία άγνωστη πηγή για τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο στην ύστατη αρχαιότητα», 393-401 στο *Πρακτικά του ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τμήμα Αρχαιολογικό (Α2), Χανιά 1990.
- Χουρμουζιάδης (x.x.) Χουρμουζιάδης, Γ.Χ., *Το χρυσάφι του κόσμου*, Αθήνα, [x.x.].
- Χρυσοστόμου (1990) Χρυσοστόμου, Π., «Εν(ν)οδία, Ενοδία Εκάτη, Εκάτη Ενοδία», 339-346 στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα 1994.
- Χρυσοστόμου (1992) Χρυσοστόμου, Π., «Ο μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 137-149.
- Χρυσοστόμου (1992)α Χρυσοστόμου, Π., «Η λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία και ειδικότερα στις Φερές», 113-149 στο *Υπερεία, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας»*, Βελεστίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Μέρος Α', Αθήνα 1994.

Παράρτημα

Ο κατάλογος ακολουθεί χρονολογική κατάταξη και περιλαμβάνει συνολικά 130 ελάσματα. Για τα αντικείμενα που αναφέρονται στο τέλος δε δίδεται χρονολόγηση στη βιβλιογραφία:

1. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 61 της Έγκωμης (διαστ.: 12,5 x 5,1 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 48.
2. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 72 της Έγκωμης (διαστ.: 12,7 x 3,1 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 49.
3. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 72 της Έγκωμης (διαστ.: 12,5 x 3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 50.
4. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τάφο της Κύπρου (διαστ.: 13,2 x 5,2 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 51.
5. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 69 της Έγκωμης (διαστ.: 9,8 x 3,7 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 52.
6. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 93 της Έγκωμης (διαστ.: 11,8 x 3,8 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 53.
7. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 93 της Έγκωμης (διαστ.: 12,5 x 4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 54.
8. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών σε τρεις σειρές. Από τον τάφο 75 της Έγκωμης (διαστ.: 8 x 3,7 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 157.
9. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Από τον τάφο 95 της Έγκωμης (διαστ.: 7,1 x 3,2 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 158.
10. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Από τον τάφο 24 της Έγκωμης (διαστ.: 7 x 3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 159.
11. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βουκρανίων. Από τον τάφο 2 της Έγκωμης (διαστ.: 6,7 x 2,9 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.
Marshall (1911), αρ. 161.
12. Έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Από τον τάφο 75 της Έγκωμης (διαστ.: 8,4 x 3,4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ.

Marshall (1911), αρ. 162.

13. Θραύσμα ελάσματος με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Από τον τάφο 75 της Έγκωμης (μήκος 5,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 163.

14. Έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 5,7 x 2,3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 165.

15. Έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Από τον τάφο 84^α της Έγκωμης (διαστ.: 5,4 x 2,2 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 166.

16. Έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων και γραμμιδίων. Από τον τάφο 75 της Έγκωμης (διαστ.: 5,7 x 3,1 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 168.

17. Έλασμα με διακόσμηση κουκκίδων. Από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 6,8 x 3,3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 164.

18. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τον τάφο 64 της Έγκωμης (διαστ.: 11,4 x 3,4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 169.

19. Έλασμα σε τέσσερα κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τον τάφο 47 της Έγκωμης (διαστ.: 10,6 x 3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 170.

20. Έλασμα σε δύο κομμάτια, με διακόσμηση ανθεμίων. Από τον τάφο 79 της Έγκωμης (διαστ.: 10,9 x 3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 171.

21. Έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τον τάφο 47 της Έγκωμης (διαστ.: 7,8 x 2,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 172.

22. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών σπειρών και περίγραμμα κυκλίσκων. Πιθανόν από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 9,4 x 3,7 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 173.

23. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών και διπλών σπειρών. Από τον τάφο 88 της Έγκωμης (διαστ.: 9,3 x 3,6 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 175.

24. Έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλίων. Από τον τάφο 45 της Έγκωμης (διαστ.: 10,4 x 4,4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 152.

25. Έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλίων. Από τον τάφο 45 της Έγκωμης (διαστ.: 10,4 x 4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 153.

26. Έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Από τον τάφο 45 της Έγκωμης (διαστ.: 12,2 x 4,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 154.

27. Έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 12,1 x 4,7 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 155.

28. Έλασμα σε δύο κομμάτια, με απόδοση χειλιών και έκτυπες σπείρες. Από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 10 x 3,3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 176.

29. Έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση από κουκκίδες και έκτυπες σπείρες. Από τον τάφο 93 της Έγκωμης (διαστ.: 10 x 3,2 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 178.

30. Έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Από τον τάφο 84^α της Έγκωμης (διαστ.: 12,4 x 3,4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 180.

31. Έλασμα με διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές και περίγραμμα κυκλίσκων. Από τον τάφο 56 της Έγκωμης (διαστ.: 10,1 x 3,1 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 181.

32. Ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Από τον τάφο 69 της Έγκωμης (διαστ.: 9,9 x 3,4 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 182.

33. Ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών(;) και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές καθώς και αδαμαντόσχημα κοσμήματα. Από τον τάφο 93 της Έγκωμης (διαστ.: 8,1 x 3,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 184.

34. Έλασμα με μνηοειδή απόδοση των χειλιών και διακόσμηση διπλών ανθεμίων. Από τον τάφο 19 της Έγκωμης (διαστ.: 7,9 x 3,3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 186.

35. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών ανθεμίων και συστάδες γραμμιδίων. Από τον τάφο 79 της Έγκωμης (διαστ.: 11,5 x 4,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 187.

36. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών σπειρών και 10φυλλων ροδάκων. Από το Μαρόνι της Κύπρου (διαστ.: 10 x 3,3 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 188.

37. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση δύο σειρών ροδάκων. Από τον τάφο 61 της Έγκωμης (διαστ.: 8 x 2,2 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.

Marshall (1911), αρ. 189.

38. Έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση 14 ροδάκων. Πιθανόν από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 8,8 x 2,7 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.
Marshall (1911), αρ. 191.
39. Έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 13 ροδάκων. Πιθανόν από τάφο της Έγκωμης (διαστ.: 8,9 x 2,5 εκ.). Ύστερη Κυπριακή II-III.
Marshall (1911), αρ. 192.
40. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση (σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές;). Από τον τάφο 5 της Έγκωμης. Ύστερη Κυπριακή III (12^{ος} - 11^{ος} αιώνας π.Χ.).
Schaeffer (1952), αρ. 185, πίν. XXXIX. [Πίν. Ia]
41. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση και έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και στιγμών. Από τον τάφο C της Τσαουσίτσας. Τσαουσίτσα ΙΑ (Τέλη 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.).
Kilian (1975), 76, πίν. 34:12. [Πίν. Ib]
42. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με στικτή διακόσμηση. Από τον τάφο B της Τσαουσίτσας. Τσαουσίτσα ΙΑ (Τέλη 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ.).
Kilian (1975), 76, πίν. 36:1. [Πίν. Iγ]
43. Έξι ελλειψοειδή χρυσά ελάσματα, ακόσμητα. Από τάφους του Kültepe. Επίπεδο Ib (7^{ος} αιώνας π.Χ.).
Özgül (1955), 71, εικ. 26-29 και 31-32, 51-56. [Πίν. II]
44. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και 10φυλλων ροδάκων (διαστ.: 13,4 x 4,6 εκ.). Από την Κύμη της Ιταλίας. Νάπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 126486. 7^{ος} αιώνας π.Χ.
Guzzo (1993), 265 αρ. 1. [Πίν. IIIa]
45. Ελλειψοειδές έλασμα από ήλεκτρο με έκτυπη διακόσμηση σειρήνων, λεόντων και φυτικών μοτίβων (μήκος: 17,5 εκ.). Από την Κύμη της Ιταλίας. Ιδιωτική συλλογή Gouilhου. 7^{ος} αιώνας π.Χ.
Guzzo (1993), 265 αρ. 2. [Πίν. IIIβ]
46. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση: τριπλό γραμμικό πλαίσιο διαιρεί το έλασμα σε δύο τριγωνικά πεδία στο καθένα από τα οποία ομόκεντροι και απλοί κύκλοι. Από λακκοειδή(;) τάφο στη Σταυρούπολη Θεσ/νίκης. Εποχής του Σιδήρου.
Λιούτας & Γκιούρα (1997), 322-3, εικ. 7. [Πίν. IVa]
47. Πενήντα πέντε χρυσά ρομβόσχημα ελάσματα με έκτυπες παραστάσεις ροδάκων, ανθεμίων, κύκλων κ.ά. και ένα αργυρό ρομβόσχημο έλασμα. Αρχαϊκό νεκροταφείο Αγ. Παρασκευής Θεσ/νίκης. 570-500 π.Χ.
Σισμανίδης (1987), 797-798.
- Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 12φυλλων ροδάκων (διαστ.: 8 x 4 εκ.). 550-525 π.Χ.
Ελληνικό Κόσμημα (1997), 85, αρ. 64. [Πίν. Va]
- Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών (διαστ.: 9,7 x 4 εκ.). 550-525 π.Χ.

- Ελληνικό Κόσμημα* (1997), 84, αρ. 63. [Πίν. Vβ]
48. Χρυσό έλασμα. Από τον τάφο 11 του νεκροταφείου της Τούμπας Θεσ/νίκης. Αρχαϊκοί χρόνοι. Σουέρεφ (1998), 199.
49. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα. Από ταφή στη θέση Υψώματα των Κουφαλιών Θεσ/νίκης. Υστεροαρχαϊκοί χρόνοι. Σισμανίδης (1985), 235.
50. Τμήμα αργυρού επιστομίου. Από συλημένη ταφή σε σαρκοφάγο της αρχαίας Αφύτιος. Αρχαϊκοί-κλασικοί χρόνοι. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1999), 307.
51. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση περικλειστού ρόδακα. Πιθανόν από τάφο της Χαλκιδικής. Γύρω στο 500 π.Χ. Hill (1964-65), εικ. 4. [Πίν. IVβ]
52. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βφυλλων ροδάκων, περικλειστων σε κύκλο. Πιθανόν από τάφο της Βόρειας Ελλάδας. Γύρω στο 500 π.Χ. *Antike Kunstwerke* (1962), Αρ. 19, πίν. XXXIX. [Πίν. IVγ]
53. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα σε μορφή θραυσμάτων. Από το Βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας Περίας. Α΄ μισό 5^{ου} αιώνα π.Χ. Tsigarida (1998), 49, 52.
54. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα μέσα σε πλαίσιο αστραγάλων (διαστ.: 13,5 x 6 εκ.). Από το Ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας. 4^{ου} αιώνας π.Χ. *Θησαυροί Μακεδονίας* (1979), αρ. 76.
55. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα, ακόσμητο. Από τον τάφο 131 στο Μάριον (Αρσινόη) της Κύπρου. 4^{ου} αιώνας π.Χ. Ohnefalsch-Richter (1893), 499, πίν. LXVII, *SCE IV:2*, 168, αρ. 1a, εικ. 36:24. [Πίν. VIα]
56. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα. Από λίθινη σαρκοφάγο (τάφος 2) του Αγ. Μάμαντα Χαλκιδικής. Τέλη 4^{ου} - 3^{ου} αιώνας π.Χ. Μοσχονησιώτου (1989), 352.
57. Χρυσό έλασμα. Από λίθινη σαρκοφάγο (τάφος 3) του Αγ. Μάμαντα Χαλκιδικής. Τέλη 4^{ου} - 3^{ου} αιώνας π.Χ. Μοσχονησιώτου (1989), 353.
58. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βλαστόσπειρας σε πλαίσιο από αστραγάλους (διαστ.: 8,5 x 3,3 εκ.). Από τον «Μακεδονικό» τάφο των Φιλίππων. Ρωμαϊκοί χρόνοι. *Θησαυροί Μακεδονίας* (1979), αρ. 414.
59. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με ανάγλυφο το σχήμα των χειλιών. Από τον τάφο 26 στο Μάριον (Αρσινόη) της Κύπρου. Ρωμαϊκών χρόνων. Ohnefalsch-Richter (1893), 499, πίν. CLXXXII:33. [Πίν. VIβ]
60. Χρυσό έλασμα με εγχάρκτη διακόσμηση δικτυωτού. Από τον κιβωτιόσχημο τάφο 4 στο Σφακάκι του Ρεθύμνου. Ρωμαϊκών χρόνων. Γαβριλάκη (1989), 458, Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 352.

61. Χρυσό έλασμα. Από τον κιβωτιόσχημο τάφο 9 στο Σφακάκι του Ρεθύμνου. Ρωμαϊκών χρόνων.
Γαβριλάκη (1989), 459, Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 352.
62. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού. Από τον κιβωτιόσχημο τάφο 20 στο Σφακάκι του Ρεθύμνου. Ρωμαϊκών χρόνων.
Γαβριλάκη (1989), 459, Gavrilaki & Tzifopoulos (1998), 352.
63. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών (μήκ.: 10,6 εκ.). Από τον τάφο 2, σαρκοφάγος 2 του νεκροταφείου της Γοργιππίας του Cuban. 2^{ος} - μέσα 3^{ου} αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk (1989), 181, αρ. 255, εικ. 85ο. [Πίν. VII]
64. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών (μήκ.: 7,5 εκ.). Από τον τάφο 2, σαρκοφάγος 1 του νεκροταφείου της Γοργιππίας του Cuban. 2^{ος} - μέσα 3^{ου} αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk (1989), 181, αρ. 255, εικ. 85M. [Πίν. VII]
65. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών (μήκ.: 7,4 εκ.). Από τον τάφο 2, σαρκοφάγος 1 του νεκροταφείου της Γοργιππίας του Cuban. 2^{ος} - μέσα 3^{ου} αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk (1989), 181, αρ. 255, εικ. 85M. [Πίν. VII]

Χωρίς χρονολόγηση

66. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τάφο της Κύπρου.
SCE IV:2, αρ. 1a, εικ. 36:25. [Πίν. VIIIa]
67. Ελλειψοειδές αργυρό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Από τάφο της Κύπρου.
SCE IV:2, εικ. 32:13. [Πίν. VIIIβ]
68. Ελλειψοειδές χρυσό έλασμα με κομμένα άκρα. Κοσμεύεται από εμπύεστα κυματοειδή γραμμίδια. Από τάφο της Κύπρου. Συλλογή Cesnola.
Greifenhagen (1970), 32, αρ. 8, πίν. 11. [Πίν. VIIIγ]
69. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα. Από τάφο της Νέας Ζίχνης Σερρών.
Σαμαρτζίδου (1982), 329.
70. Ρομβοειδές χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση. Από κιβωτιόσχημο τάφο του Αξιοχωρίου (Βαρδαρόφτσα) Κιλκίς.
Σαββοπούλου (1992), 391.